Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 150 (15124) ◆ 1993 чылдың август 12, четверг ◆

Солунга ат салган шагы 22.45 Садар өртээ 10 рубль.

Тыва Республиканың Президентизинден, Тыва Республиканың Дээди Совединден болгаш Тыва Республиканың Чазаандан Республика Хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың чонунга чедирген байыры

Хүндүлүг хамаатылар!

Тыва Республиканың Дээди Соведи ооң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны үш чыл бурунгаар хүлээп алган. Ол базымны, Тываның хөй националдыг чонунга, ооң келир үезинге Декларацияның салдарын болгаш ужур-дузазын үнелеп көөрүнге эрткен ол үе четчир.

Биске чугула баштайгы кол түңнел мындыг. Өске черлер-биле деңнээрге, экономиктиг баазазы кошкак-даа болза, бистиң республика чайлаш чок болдунар турган сандараашкындан улус ажыл-агый комплекизин колдуунда камгалап, хевээр арттырарын чедип алган. Шилчиишкинниң эң-не аар-берге үе-чадала чоннуң амыдырал деңнелиниң келергей кудулаарын ооң ачызында болдурбаан. Эң чугула чамдык барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң бисте өртектери Россия Федерациязында эң-не чавыс болуп турар.

Бодунуң экономиказының өзээн — агроүлетпүр комплекизин республика камгалап ап шыдаан. Көдээ ажыл-агыйда бүдүрүлге хемчээлиниң кудулаашкынын бо чылын соксаткан, малдың баш саны өскен, аъш-чем болгаш мал чемнери культураларының багай эвес дүжүдүнүң демдектери бар болуп турар.

Үлетпүрде, энергетикада, харылзаада болгаш транспортта байдал ам-даа нарын. Ынчалзажок ол адырларның бүдүрүлгелерин республиканың өнчүзү кылдыр дамчытканы-биле холбаштыр чамдык бүдүрүлгелери, ылангыя даштыкы капитал салыышкынналарының күсели-биле эде сайгарылдырарының азы чаартырының моон соңгаарғы аргалары бар апарган. Улус ажыл-агыйын эде сайзырадып тургузарының программазының стратегтиг шугумун бергелер турзажок, республика боттандырып турар. Чиг эт бээр турганындан тодаргай хандыр болбаазырадып кылыр угланыышкынче экономиканы, ылангыя минералдыг баазаны ажыглаар, үнелиг металлдарны тывар талазы-биле киирери — экономиктиг бот-тускайлаң чорукче базымны кылыр арганы бээр.

Федеративтиг керээ-биле быжыглаттынган күрүне суверенитединиң эргелерин республика ажыглавышаан, төпче сестиишкинниң көрүүшкүн чокка, бодунуң аргаларын болгаш онзагай чүүлдерин барымдаалап, экономиказын планныг эде тургузарының аргазын алган. Өнчүнү күрүнеден аңгылаарының болгаш рынокту тургузарының үезинде чамдык частырыглардан чайлап шыдаваан бис. Нарын база чаа ажыл-херекке ындыг частырыглар черле чайлаш чок. Ындыг болза-даа, факт дөмей-ле барымдаа болуп артар. Он-он бүдүрүлгелерни, организацияларны акционержиткен. 2 муң ажыг арат болгаш фермер ажыл-агыйлар бүрүткеттинген. Оларның иштинден хөй ажыл-агыйлар быжыккан. Барыын талакы чамдык районнарда араттарның малының баш саны ниити малдың баш санының ортаа кезиинден хөй болуп турар. Хууда сайгарлыкчы болгаш саарылгалыг ажыл-чорудулга өске адырларда база шапкын калбарып турар. Бистиң сайгарлыкчыларывыс бүдүрүлгелерни ылаптыг тургузуп эгелээни, ооң иштинде нарын технологияларлыг бүдүрүлгелерни сайзырадып турары өөрүнчүг-дүр. Оларның күженишкиннерин республиканың Президентизи, Дээди Соведи болгаш Чазаа деткиир.

Кризистиң байдалдарында минералдыг чиг эт баазазын хоозурадыр садыглап тургаш, байдалды экижидип алыр дээр ондактыг киир халыдыышкынга удур туржуп шыдааныывысты, тайгаларның, хемнерниң, хөлдерниң байлактарын самчыгдаашкыннардан болгаш оорлаашкыннардан камгалап алганывысты Тываның хамаатыларының келир үеде салгалдары төлептиг-биле үнелээр дээрзинге идегээр бис, ынчаарга ындыг самчыгдаашкыннар, оорлаашкыннар Россияның хөй девискээрлеринде халаптыг хемчээлге чедип турар болгай. Күрүне суверенитединиң эргелериниң дузазы-биле ындыг халаптан чайлаарын чедип алганывысты бөгүн хүлээп көөр ужурлуг бис.

Декларацияны хүлээп алган хүнден соңгаар эрткен үш чылдар болза Тыва күрүнезин чаазы-биле тургузарының үндезиннерин белеткээриниң чылдары болган. Тыва ам эргелеп башкарылганың президент хевирлиг республиказы болу берген. Эрге-чагырганың чаа адырлары, күрүнениң чаа хеври тургустунуп турар. Чаа Конституция төлевилелиниң белеткели кидин түлүк чоруп турар, бүрүн эргелиг, демократтыг Тываны рынок экономиказынга үндезилеп тургузарының принциптерин Конституция быжыглаар. Демократияны, ажык-чарлыг чорукту камгалаары, эрге-чагырганың бүгү адырларының ажылынга чоннуң талазындан бүзүрелдиг контрольду хандырары чаа Конституция төлевилелинге кол черни ээлээр.

Төөгү дуржулгазындан эң эки бүгү чүүлдер төлевилелге кирер болгаш уг чүүлдер күрүнениң чаа хевиринге тудуш кылдыр сиңниккен болур. Ол мөзү-хевирин чедир сайзырадыр талазы-биле шенелделер чамдык районнарның чижээнде ам эгелей берген. Шенелделерниң сорулгазы — эрге-чагырга механизмин тургузары, ооң дузазы-биле эрге-чагырганың хүлээлгелериниң болдунар-ла хөй санын үстүкү деңнелдерден чер-черже дамчыдып бээри-дир. Националындан, эр-херээжениндан, шажын-чүдүлгезинден хамаарылга чокка республиканың хамаатыларының дең эргелиин Конституция чарлаар болгаш Тываның чонунуң бот-башкартынар эргезин, Россияның бүгү субъектилериниң эрге-ажыынга дүүшкен федерализминиң принциптерин сагыырынга республиканың шынчызын бадыткаар.

Политиктиг байдалдың эки талазынче быжыкканын, бүгү политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң, агымнарның болгаш хоойлужудулга база күүсекчи эрге-чагыргаларның сонуургал-чүткүлдериниң деңдески апарганын бистер республиканың эң чугула чединишкиннериниң бирээзи кылдыр көөр эргелиг бис. Ол болза хамыктың мурнунда эң берге үелерде боттарының мерген угаан-бодалдыын, чөптүг тайбың болгаш шыдамыккай чоруун көргүзүп шыдаан Тываның улузунуң ачы-хавыяазы-дыр. Республиканың удуртулгазының политиктиг шиитпирлериниң шынныын, ооң экономика, чоннуң социал камгалалының талазы-биле күженишкиннериниң, соңгукчулар, политиктиг партиялар, шимчээшкиннер болгаш хөй-ниити организациялары-биле доктаамал харылзаазының ачызында шыңгыы дагып социал силгиишкиннер болдурбас аргалыг болган. Ынчангаш ындыг харылзаа-холбааның моон-даа соңгаар бот-боттарын үнелеп, хүндүлежириниң ёзузу-биле болур дээрзинге бүзүрээр бис.

Ооң-биле кады национал культураны, аажы-чаңчылдарны, бот-угаан-бодалды болгаш мөзү-шынарларны катап тургузарының талазы-биле үш чыл иштинде кылдынган чүүлдерни тодарадып үнелээри элээн нарын болган. Чүге дээрге бистиң культуравыстың, уран чүүлүвүстүң, эртем-билиивистиң, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының мурнунга саң-хөө, материалдыг байдалдың эң-не чиңиг айтырыгларын экономиктиг кризис бирги ээлчегде тургускан. Ынчалза-даа ол айтырыгларга холбаштыр шынар талазы-биле улуг өскерлиишкиннерни эскерип көрбези канчап-даа таарышпас. Ынчангаш бөгүн бистер амгы үеде Тыва болза дүшкен империяның сагыш-сеткил, культура, угаан-бодал талазы-биле кыдыг-кызыгаар черни эвес апарган деп бүзүрелдиг-биле чугаалап болур-даа бис. Тываның байшыдалдыы дээрге чүгле ооң чер иштинде байлаа болгаш бойдузу эвес, ол болза хамыктың мурнунда ооң чонунуң талантызының, бистиң эртемденнеривистиң, чогаадыкчы интеллигенциявыстың ачызында камгалаттынган бистиң улустуң онзагай мөзү-шынар, угаан-бодал болгаш культурлуг салгалы-дыр деп чүвени XIV Далай-ламаның биске кээп чорааны, хөй санныг даштыкы төлээлерниң кээп турары, делегей чыыштарының, конференцияларының, семинарларының болгулааны, бүгү делегейниң эртемденнериниң бисти улуу-биле сонуургап турары бадыткап турар-дыр. Ол дугайы 60-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл оюу-биле холбаштыр чоокта чаа болган байырлал үезинде онза тодаргай көзүлген болгаш ол ёзулуг интернационалчы байырлал болган.

Нацияның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле катап тургустунуушкунунче угланыышкын болза бистиң үр хуусаалыг социал политикавыстың өзээ-дир. Ооң сорулгалары не-чашты камгалаарының, бедик эртем-билиглиг специалистерни белеткээриниң күрүне программаларында көрдүнген. Республиканың Чазааның бистиң оолдар, кыстарывысты делегейниң эң шыырак дээн дээди өөредилге черлеринге өөредир, школа назы четпээн уруглар албан черлеринде болгаш школаларда өөредилгениң база кижизидилгениң системазынга улусчу педагогиканың, а кадык камгалалынга — улусчу медицинаның арга-методтарын ажыглаарының аргаларын дилеп тып турары улустуң угаан-медерел күш-шыдалын улгаттырарының дугайында сагыш салырынче угланган. Республика бодунуң эжиктерин амыр-тайбың болгаш буянныг-чаагай амыдырал-чуртталганы алгап-йөрээп турар бүгү шажын-чүдүлге төлээлекчилеринге делгеми-биле ажыдып берип турар. Ынчангаш чаа Конституцияга буддизмни болгаш православиени күрүне хоргадалынга алган турун болур чадавас. «Тыва Республиканың девискээринге өжегерээн сагыштыы-биле өлүрүкчү үүлгедиглерге удур демиселдиң эрге-хоойлу баазазын күштелдирер дугайында» республиканың Президентизиниң Чарлыын үндүрген чорук болза нацияның аажы-чаң болгаш социал кадыкшылы дээш сагыш салыышкыны-биле үндезилеп тайылбырлаар ужурлуг. Ындыг политиканың алыс түңнели тоталитарлыг күрүнениң идеологиязының караңгы-бүдүүлүк чоруундан хостуг, ажылгыр, кежээ, тывынгыр, уран-мерген болгаш бедик мөзү-шынарлыг, боттарының национал онзагай чоруун, культуразын, төөгүзүн камныы-биле камгалаар Тываның хамаатыларының, аныяктарының чаа салгалы болур ужурлуг.

Чогум-на ындыг бодалдарга үндезилээш, Чазак Тываның төөгүзүнүң чаа ийи томун парлап үндүрер дугайында шиитпирни хүлээп алган болгаш аңаа бистиң эртемденнеривис эрткен үениң төөгүнүң шынын барымдаалаар туруш-биле бодап көөр ужурлуг. Бөгүн, Республика Хүнүнде, төөгү дугайын чугаалап тургаш, баштайгы тыва күрүнениң үндезилекчилерин, хамыктың мурнунда Буян-Бадыргыны өөрүп четтиришкин-биле сагынмайн барып болбас, сталинизмниң ханныг-бачыттыг үүлгедиишкиннеринге таварышканнарның чырыткылыг тураскаалынга мөгейбейн барып болбас. Чүге дээрге оларның кадыг-берге-даа болза, дуржулгазын, оларның бодап чораан күзел-чүткүлүн бистер бөгүн боттандырып чорудуп турар болгай бис.

Бистиң хүлээлгевис болза, бөгүн бистиң дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының адынга бүгү-ле эки чүүлдерни күзээн сөстерни чугаалаарывыс бооп турар. Амгы үеде он-он чылдар иштинде социализмни Тывага тургузуп турганының дугайында кандыг-даа чугаа бооп турар болза, бөгүн бистерниң бай-шыырак бооп, чоргаарланып турар бүгү чүүлдеривис — оларның ачы-хавыяазы-дыр дээрзин хүлээп көрбес арга чок-тур. Ынчангаш, бистиң эргим хоочуннарывыс, силерге мөгейип тур бис!

Хүндүлүг хамаатылар!

Тываның төөгүзүнүң эң-не аар-берге, ынчалза-даа солун үелериниң бирээзи бистиң үлүүвүске таварышкан. Бистиң хүн бүрүде таваржып турар чүүлдеривис кандыг-даа нарын болур болза, шилчилге үезиниң чедирип турар каражазы турбуже, кол чүүлдү — быжыг экономиктиг, демократтыг чаа Тываның овур-хевирин баш удур көөрүнүң аргазын оскунмас болур ужурлуг бис. Ол идеяны долгандыр ниитилелди каттыштырбас, кижи бүрүзү реформаларны деткивес болза, ындыг сорулгаже бурунгаарлап чорууру ооң-даа улуг бергелерге таваржыр апаарын быжыы-биле билип алыр ужурлуг бис. Ындыг деткимче чаңгыс-ла чүүлден кёстүп турар. Силерниң эргелерге дамчыдып берген болгаш силерниң угаан-бодалыңар болгаш ажыл-ижиңер-биле тургустунуп турар өнчүнүң дээштиг, олча-ажыктыг кылдыр ажыглаттына бээри-дир. Күрүнениң байлаа дээрге ооң хамаатыларының четчир бай-шыырак болуру-дур. Ооң ужурунда бистер чединмейстерниң социал камгалалын магадылавышаан, бодун, бодунуң өг-бүлезин чемгерип шыдаар кижилерге чаңгыс-ла мындыг чүүлдү аазап тур бис: силерге боттарыңарның арга-мергежилдерин чаа-чаа бүдүрүлгелерни организастаарынга болгаш бар бүдүрүлгелерни чаартырынга, ачы-дуза талазы-биле сайгарлыышкыннарынга, өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш уран чүүл системаларын сайзырангайжыдарынга, күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни шуптузун кылыр бис. Ам силерниң чүгле күжениишкиниң, чаагай үре-түңнелдиг ажылдаарыңар арткан.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Тыва Республиканың Президентизи, Дээди Соведи болгаш Чазаа Республика Хүнү-биле холбаштыр силерге изиг байырны чедирип тур! Бо байырлал болза бистиң ниитилеливиске хамааты тайбыңны, чөпшээрежилгени бадыткаан байырлал. Тываның чечектелиишкининче орукка чугула үе-чада болур дээрзинге бүзүрээр бис!

Силерге аас-кежиин, кадыкшылды, чедиишкиннерни күзедивис!

Тыва Республиканың Президентизи,

Тыва Республиканың Дээди Соведи,

Тыва Республиканың Чазаа.

Байырлал хүнү — 1993 чылдын август 15-тин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Байырлал хүнү август 15 — Республика Хүнү дыштаныр хүн-биле капсырлашкан төлээде, 1993 чылдың август 13, 14, 15-ти дыштаныр хүннер кылдыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

КЫЗЫЛ хоорай,
1993 чылдың август 11. № 112.

МӨӨРЕЙЛЕЖИИЛИНЕРЕМ!

Тывага өске суурлар тып-тып келириниң бир чүс чыл мурнунда-ла Самагалдай үндезилеттинген. Ол барык-ла 1,5 век, азы 148 чылдар дургузунда Тываның найысылалы болгаш ажыл-агый, культура, шажын төвү болуп келген.

Төөгүлүг бурунгу суурнуң тургустунганындан бээр 220 чыл болур оон бүгү Тыва удавас демдеглээр. Ынчангаш Самагалдайга республиканың бүгү булуңнарындан, өскээр тен-даа чон чыглыр, хүрээге мөөгүл эттирер болгаш байырлаар. Кончуг мөгелер, чүгүрүк аъттар, чечен кижилер аңаа илереттинер. Ынчангаш Самагалдай болгаш ооң кижилериниң дугайында эрги, чаа ырылар, кожамыктар, шүлүктер мөөрейин байырлал комиссиязы чарлап тур.

Мөөрейниң тиилекчилери тыка үнелиг, ажыктыг болгаш мурнунда көзүлбээн шаңналдар алыр. Ол тураскаал шаңналдарны тускай чагыг-биле кылдырткан. Ону алыры-биле мөөрейге киирер чогаалдарыңарны «Сылдысчыгашче» чорудуңар, 3-23-35 телефонче дамчыдыңар.

Мөөрей чидигленип тур, хуусаа эвээжеп тур, сагыш-сеткил саргып тур. Далажыңар! Дүргеденер! Божуулаңар!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
Байырлал комиссиязының кежигүнү.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле П. Е. Качурну, И. К. Монгушту, Н. С. Ковалеваны шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Республиканың улус ажыл-агыйынга хууда улуг салыышкыны база хөй чылдарда чаагай үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш **Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле** шаңнаары болза:

Качур Петр Ефимович — Кызыл хоорайның «Водоканал» суг дамчыдар участогунуң бригадири,

Ковалева Наталья Семеновна — чоннуң уран-шевер ус тывыжының шенелде бүдүрүлгезиниң аргыкчызы,

Монгуш Ирина Канчыр-ооловна — Кызылдың дааранылга фабриказының даараныкчызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле А. А. Гурковту, Б. К. Дембирелди, И. Г. Пролыгинни шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келгени база аар кем-херек үүлгедиишкиннерин илередир талазы-биле бедик мергежилдиин көргүскени дээш **Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле** шаңнаары болза:

Гурков Александр Альбертович—Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң кеземче херектер истелгезиниң эргелелиниң салбыр начальниги, милицияның майору.

Дембирел Борис Кара-оолович—Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң чанында онза даалгалыг милиция отрядының дежурныйының дузалакчызы, милицияның сержантызы.

Пролыгин Иван Григорьевич — Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер килдизиниң кеземче херектер истелгезиниң килдизиниң салбыр начальниги, милицияның майору.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

● *Шалыпчы ай чоруп тур* ●

ӨЗҮЛДЕ БАР-ДАА БОЛЗА

Барыын-Хемчик районнуң мал чеми белеткээр сигенчи кооперативтери агаар-бойдустуң байдалы таарымча чок болуп турза-даа, ниити темпини хүн бүрү өстүрүп турар. Август 5-те берген медээ ёзугаар алырга, районнуң сигенчи кооперативтери ниитизи-биле 1264 га черниң хөй чылдыг болгаш чайгаар үнген сигенин кескен, оон 1074 га сигенин ажаап алган. Ол 2109 тонна азы ниити планның 19 хуузу болган.

Эрткен неделя иштинде ниити өзүлде 946 тонна болган.

Районнуң бүдүрүлге кооперативтер каттыжыышкынындан Бижиктиг-Хая кооперативи өскелерни мурнай берген. Олар 450 тонна сигенни кезип, сарааттаан. Мында мал чеми белеткээр Доржу Хертектиң механизастаан бригадазының кежигүннери шалыпчы ажылдап турар.

Боттарында хөй сиген кезер шөлдүг «Барлык», «Алдын-Булак», «Хемчик» бүдүрүлге кооперативтериниң сигенчилери бо удаада темпини шоолуг өстүрүп чадап кааннар.

Районнуң сүт-бараан фермазынга сенаж салыр чугула ажыл кайы-даа бүдүрүлге кооперативтериниң каттыжыышкынында эгелевээн. Ам сенаж салырының чугула үези база эртип турар. Бижиктиг-Хая кооперативи бо чылын кукуруза тарываан, ам сенаж салыр ажылды база эгелевээн. Кышкы үеде ферманың хөй инээн чүнүң-биле азырап, чемгерер бодап турар ирги? Өске ажыл-агыйлардан улуг өртек-биле силос, сенаж садып алыры дыка-ла аарышкылыг болур боор.

Мал чеми белеткээр шалыпчы ай төнер чоокшулаан. Ынчангаш бүгү күштү мал чемниң курлавырларын тургузаар ажылче организастап киирери үе негеп келген.

Мөңгүн-оол САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

«Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты Г. Х. Туматка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Онзагай хөөмей ырыны сайзырадырынга, ону республиканың болгаш даштыкы чурттарга пропагандалаарынга ачы-хавыялары база бедик мергежилдиг күүселдези дээш **«Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи»** хүндүлүг атты «Тыва» ансамбльдиң артизи **Геннадий Хайдыпович Туматка** тыпсырсын.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың улустуң башкызы» хүндүлүг атты К. Б. Салчакка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Эртем-башкылал ажыл-чорудулгазының талазы-биле онза ачы-хавыялары база кадрлар белеткээринге хууда улуг салыышкыны дээш **«Тыва Республиканың улустуң башкызы»** хүндүлүг атты Кызылда күрүнениң башкы институдунуң педагогика кафедразының доцентизи, педагогика эртемнериниң кандидады **Красе Байыр-оолович Салчакка** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты К. Х. Ооржакка, А. Д. Хаянга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Көдээ ажыл-агыйга ачы-хавыялары база хөй чылдарда чаагай үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны»** хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Ооржак Көшкендей Херелович — Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» кооператив болгаш арат ажыл-агыйлар ассоциациязының сарлык өстүрер малчыны.

Хаяң Анай Дембиреловна — Таңды районда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйның Хадың-Аксы сүт-бараан фермазының саанчызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В. П. Толмачевка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Автомобиль транспортунга хууда улуг салыышкыны база хөй чылдарда чаагай үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Кызылдың № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы **Владимир Павлович Толмачевка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Д. О. Оюн-Бартаңга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Хоойлу-дүрүм быжыглаарынга ачы-хавыялары база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгени дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты Кызыл районнуң улус судунуң даргазы **Долгар Ондаровна Оюн-Бартаңга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты К. Д. Чалзапка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Тудуг талазы-биле ачы-хавыялары база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгени дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты «Кызыл тудуг» эргелелдиң ажылчыны **Кыланмай Долаановна Чалзапка** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Д. М. Свавильныйга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Улус ажыл-агыйынга ачы-хавыялары база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгени дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты Барыын-Хемчик районда В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың кол инженери **Дмитрий Михайлович Свавильныйга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты А. М. Оюнга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Республикага танцы уран чүүлүн сайзырадырынга ачы-хавыялары дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг артизи»** хүндүлүг атты ырының болгаш танцының «Саян» күрүне ансамбльның балет бөлүүнүң кол күүседикчизи **Алексей Меңгеевич Оюнга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Х. С. Саяга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Кадык камгалалынга ачы-хавыялары дээш **«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының улуг эмчи сестразы **Хамааты Сюрюновна Саяга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Д. С. Салчакка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Көдээ ажыл-агыйга ачы-хавыялары база хөй чылдарда чаагай үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны»** хүндүлүг атты Кызыл районда «Арат-І» тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу **Даш-оол Сарыг-оолович Салчакка** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле Т. П. Мельникованы шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 11, Кызыл хоорай.

Экономиктиг албанны сайзырадырынга хууда салыышкыны дээш Тыва Республиканың Статистика эргелелиниң капитал тудуг статистиказының килдис начальниги **Тамара Петровна Мельникованы Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле** шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

АМЫДЫРАЛЧЫ АЙТЫРЫГЛАР — ДЕПУТАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Советтер болгаш амыдырал

Амыдыралдың бо бир кадыг-берге рынок экономиказынче шилчилге үезинде бүгүде чүүл акшага барып үзер апарган. Чуртталга хүн бүрү аартап орар. Чамдык албан, организация черлери апрель, май айлардан бээр шалың албайн келген. Улуг-Хем — республиканың улуг дээн районнарының бирээзи. Бо айның бирги чартыында район эмчилери акша бербес болза, ажылдавазын медеглээннер. Ам бөгүн район Совединиң чаа эрткен 13-кү сессиязының ажылының чапсарының үезинде районнуң аңгы-аңгы булуңнарындан чыглып келген башкылар база ажыл төлевирин чогуур үезинде бээриниң дугайында айтырыгны идин-биле тургусканнар.

Чүге дээрге сессияның бирги айтырыы «Эрткен 1992 чылда бюджет күүселдезиниң болгаш бо 1993 чылда бадылаар бюджеттиң кол ооргазының дугайында» деп адаар. Бо талазы-биле илеткелди районнуң тус чер чагыргазының саң-хөө килдизиниң эргелекчизи Л. С.-К. Анай-оол кылган. Бир-тээ, айтырыг саң-хөөже угланган болганда, кезек саң-чурагайлардан маңаа адаары эргежок чугула апаар хире. Районнуң бо чылгы бюджеди эге баштай эрткен чылдың сентябрьда 927.625 млн. рубльге хевирлеттинген турган. Оон ийи айы эки эртпейн турда, ол 1833232 муң рубльге чедир өскен. Чүгле культура шугумунуң чарыгдалдарынга 7000 муң рубль түңнүг акша херек. А кадык камгалал объектилериниң тудуунга безин 42 миллион рубль негеттинип турар.

Бо чылын кирген бүгү орулганың 22 хуузу бюджетче кирген турар ужурлуг. А эрткен чылын бо сан 18 хууга дең турганын айтыры артык эвес боор. Чүгле тус-тус кижилерден тыртар үндүрүг — 34147 муң рубль. Чер үндүрүүнден безин бюджетче 20662 муң рубль кирери көрдүнген. Эрткен 1992 чылды бодаарга, бо сан ийи катап өскени ол. Аърга-ыяш ажылындан 2744 муң, бойдус курлавырларын ажыглааны дээш 2685 муң рубль орулгалыг болур ужурлуг бис деп айыткан. Эрткен чылын эт-херексел үндүрүү 120-ле муң рубль түңге дең турган болза, а бо чылын ол 1015 муң чедир улгаткан. Хуужудулгадан бо чылын 1000 муң акша кирер ужурлуг. Россия Федерациязының «Россияда үндүрүг системазының үндезиннери» деп хоойлузун ёзугаар бисте үндүрүгнүң 45 хевири бар. Олардан 23950 муң рубль алыры көрдүнген.

Бюджет ажыглалы, үндүрүг төлээшкининиң талазы-биле чедир кылдынмайн турар чүүлдер, частырыгларны бистиң системавыс талазы-биле келген хынакчылар база бистиң ажылдакчыларывыс бо-ла үндүрүп кээр-дирлер. Чүгле бо чылдың эрткен бирги чартыында ниитизи-биле 285 бүдүрүлгелер болгаш албан черлери саң-хөө болгаш үндүрүг хоойлуларын хажыткан болганы илереттинген. Организацияларның доктаамал төлевир кирер шаг-шинек чок болганындан бюджетче акша шаг-шаанда кирбейн турар. Районнуң бараык бүгү бүдүрүлге черлери бо хүн орулга чок ажылдап, чамдыктары шуут ажылын соксадырының кырында келген. Хөй-хөй организацияларда саң-хөө отчет-учедун тургузуп турары негелдеге канчап-даа дүүшпес дээрзин илеткелчи чугаазының төнчүзүнде илергейлээн.

Илеткел доостурун билек, депутаттар хүн айтырыының талазы-биле санал-онал солулгазынче кирген. Бюджеттиң акшаландырыышкынының «Үстүүнден бадырып бээр» болганындан бе, азы депутаттарның хөй кезии бюджет-биле хандырылга чок албан, организация черлеринде ажылдап турар болгаш ындыг ийикпе азы бо кадыг-берге үениң тении кижилери, барып-барып «чоннуң айбычылары» дирткен депутаттарны чүү-даа чүвеге тоомча, сонуургал чок болдурупканы ол бе, бо чугула айтырыгның сайгарылгазынга үш-ле кижи киржип, сөс алган. Ам оларның үжээлдирзиниң саналдарын моон адаанга допчулап киириптээли:

Е. Х. ХАЯН, Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы:

— Бо чылгы бюджетти статья аайы-биле бе, азы шуут бүдүнге хүлээп алырывыс билдинмес-тир. Чүге дээрге олурганнар тоомча чок. Чижээ, АТБ дижик. Каш акша негеп турар-дыр че? Ам 2-ги квартал дооступ тур ышкажыл. Бир эвес оларның ол акшазын бадылап бериптер болзувусса, оларның ажык-дужук чок карылгаларын бүрүн дуглааныывыс ол болур. «Ам чүү дээш?» деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир. Автобустарның ажылы сөөлгү кварталда сүг хөлчок баксыраан. Чолаачылар күрүне бензинин ажыглап, өрү-куду хилис шаварынга өйлешкен.

Ол ышкаш бо хүнге чедир черден орта-ла үндүрүг кирбейн туру. Хоорай даштында 1137 гектар сиген шөлдери хамаатыларга быжыглаттынган. Оларны чер ээлеринге чогумчалыг кылдыр үлээр ужурлуг бис. Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз Алдыы-Шынаа девискээринде ам бир дугаар чыл эвес сүт-бараан фермазын чайладып тур. Ол хиреде чаңгыс эвес удаа сагындырып турувуста-ла, ол совхозтуң директору бис-биле керээни чарып албаан. Бо чергелиг акша-көпеек, үндүрүг төлээринден ойталаксаар улус хөй. Базаарда чаңгыс хүнүнүң, азы шактың садыын кылган, эвээш-биче ногаа, эът аймаа садып-саарган база хөй муң түңге хеп, продукт, арага-хымыс саткан ийи аңгы черлениң «садыгжылары» бар. Олардан чаңгыс ажыглаар талон садып алган баштайгылары төлезе чогуур акша-хөреңгизи саат чокка кирип турар. Ында хүннүн-даа-ның хөй орулга кирип ап турар ийиги бөлүктен үндүрүг тыртып алыры берге.

А. М. ЛАПЧАА, хөй адырлыг коммунал-ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кол инженери:

— Бистер бюджеттен долу эвес хандыртынып турар бис. Ол хиреде аалчылар бажыңы, чунар-бажың, хеп чуур чер орулга чок ажылдап турар. Канчап орулга кирер дээр силер... Бир эвес, чижээ, аалчылар бажыңынга бир хонган кижи мартка чедир чүгле 31-ле рубль төлеп турган болза, ол дээрге бир булка хлеб өртээ безин четпес акша ышкажыл. Чаа-тайжыдылга кылыры-биле керээлер чарып турар бис. Ыдыктыг башкы XIV Далай-ламаның бистиң чер-девискээривиске чорааны-биле холбашкан тураскаал тударынче акша база кирди. Ам канчаар, ёзу-чаңчылдарны сагыыр ужурлуг апаар болгай бис. Капитал септелге дээш алган акшавыс чүгле 4 миллион 400 муң рубль. Бо эвээш акша ам чаа, июль айның бо төнчүзүнде келген. Ол түң септелгеге херек хеп-херексел тып алырынга үзе четсе чедер акша-дыр. Чай адакталып турда, септелгени кажан чорудар бис. Ол ышкаш биске бюджеттен үндүрүп берип турар акша-хөреңги кеңгүс эвээш. Көрүп көөрүңер даан. Дээди разрядтыг ажылчын кижи 16-18 муң акша алыр. Ол амыдыралга четпес.

А. Т. БАЛГАН, районнуң улуг эмчизи:

— Биске тускайлаан акша-хөреңгини көрүп орарга, амыдырал боду-ла ону бир черде четпес, а өскезинде артыкшылдыг кылдыр хуваап каан боор-дур. Берген акшаны шалың төлээринге, аъш-чемге база эм-таң садып алырынга үндүрген деп билзе чогуур. Өске чарыгдалдарга ол акша көрдүнмээн. Оон кадында доора чарыгдалдар база кайы хөй. Амыдырал хөй талалыг дээрзи тодаргай, чарыгдалдар көрдүнмээн-даа болза бар.

Эрткен чылын капитал септелгеге эки белеткенип алган бис. Акша база турган. Ам бөгүнгү байдал сыр дедир болуп турар. Чүгле шалың безин үш катап өскен. Ынчап-даа кээрге акша артыр чарыгдаттырба бербейн канчаар. Шалың өзүлдезин баш удур санап каан эвес. А эмнер садып алырынга мырыңай... артык акша тыптып келген. Ынчанмайн канчаар дээр силер, эм-биле бис чүгле 46 хуу хандыртынган болгай бис. Алыр-даа дээрге, чогуур эм-таң чок боор чүве-дир. Ол ышкаш амданныг аъш-чем база.

Акша-шалың ур үнмээн дээш ажыл соксадыр чыгыы байдал турду. Июнь айда арай боорда бир каш чүвеге четтивис. Мындыг байдал бухгалтерлерниң-даа, районнуң саң-хөө килдизиниң-даа буруузу-биле болбайн турары билдингир. Бо чорук ниити күрүнениң буураашкыны-биле холбашканы ол. Ынчалза-даа кижилерге кандыг-даа таварылгага туруп кээр боор-дур: ажыг-шүжүг, өөрүшкү, өөредилге, шөлээ, курорт, дыштанылга. А бо бүгү таварылгада акша чок канчаптарыл? А тыва кижиниң ханында эртенги хүнүн бодап, акша-көпеек шыгжаар деп чүве турбаан. Ында ажырымчы сеткил чок. Чүү барыл, ол оон-биле бай. Оон кырындан хөй ажы-төл, беш ашкан өртектер. Акша чогундан амдызында капитал болгаш үүрмек-даа септелгени эгелээр харыывыс чок. Үстүнде даргаларым: «Эмнелгең чаа-дыр, чүнү септээр кижи сен?» — деп бо. Ынчангаш үш миллион-на акша берип каан. Ылангыя келир кышка чылыглаашкын-биле холбашкан ажылдар безин шимчевээн-даа. Келир кыжын та канчаар бис?

Сессияга ам-даа ийи айтырыгны чугаалашкан. Тус чер өнчүзүнүң объектилерин хуужударының программазын бадылаарының талазы-биле ийиги айтырыг хөй үе туттаан. Борта дыңнадыгны районнуң хуужудулга болгаш муниципалдыг эт-хөреңги башкарар комитединиң даргазы Д. Х. Ооржак кылган. Оон чугаалааны болза:

— Эрткен 1992 чылда бистиң Улуг-Хем районга муниципалдыг II бүдүрүлгелер болгаш объектилер хуужуттунган, чижээ, районнуң үлетпүр комбинадын күш-ажылчы коллектив 1.145 муң рубль-биле хуужудуп алган. Чоннуң амыдырал хандырылгазының район бүдүрүлге эргелелин база-ла коллектив баштай арендага алгаш, оон үш чыл иштинде үзе санажыры-биле хуужуткан. Эргиде культура бараанлары турган магазинни арат ажыл-агыйының ассоциациязы 1196 муң рубль-биле алган. Ол ышкаш Шагаан-Арыгның «Сүт» заводун ам «Сүт» дээр акционерлиг ниитилел деп адаар апарган. Шупту хуужуттунган объектилерниң ниити өртээ 3486 муң рубльге дең. 1992 чылда хуужудулганың бүгү хевирлерин ажыглаан бис: коммерциялыг конкурс, аукцион, дараазында үзе санажыр аренда эргези.

Ынчангаш эрткен чылын хуужудары-биле район программазынче кирген объектилер бо чылдың июнь 20-ге чедир хуужуттунган болуп турар. Олардан чүгле тудуг объектилери арткан. Бо чылын үлетпүр-бүдүрүлгелерден ылангыя хөй адырлыг чуртталга-коммунал бүдүрүлгезин хуужуттунары берге. Оларның чедир кылбаан ажылдарының түңү улуг. Ынчангаш районнуң хуужудулга комитеди бо бүдүрүлге хуужуттунган таварылгада оон чонга коммуналдыг ачы-дуза чедирилгезин биеэги хевээр чорудуп шыдаар бүзүрел чогун барымдаалааш, бо чылдың дургузунда ону хуужударын соңгаарладыр деп шиитпирлээн. Районда бөгүн ниитизи-биле 21 муң 621 квартира санаттынып турар. Олардан июль айга чедир 9 муң 4 квартира (бажың) хуужуттунган.

Бо айтырыг талазы-биле Алыг-Үзүү көдээ Совединиң даргазы болгаш суму чагырыкчызы К. С. Ооржак, Арыскан көдээ Совединиң даргазы К. И. Дөтпе чүве чугаалааннар. Каадыр-оол Сегбелдеевич көдээ черлерде хуужудулга ажылы кончуг оожум байдалда чоруп турарын демдеглээн. Оон-биле чергелештир бир чамдык кижилер 3-4 бажыңныг турда, өскээртен чаладып келген башкылар, эмчилер, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери бажың чогу-биле бергедээшкиннерге бо-ла таваржып турар. Чүге дээрге совхозтуң ол бажың-балгадын мурнунда чурттап турган кижи хуужудуп алгаш, садып каан азы төрел-дөргүлүн, ажы-төлүн олуртуп кааш, өскээр көже берген болур. Шагшаанда бажыңнарны каап каш баар турган болза, ам чуртталга фондузун садып саарар чорук бисти дүвүредип турар дээрзин ол чугаалаан. Бажың-балгат садып ап турар улус билдингир-ле дартагар карманнарлыг, байшыырак улустар болур. А күш-шыдалы кошкак пенсионерлер, аарыг-аржык улус белен бажың садып ап шыдавас. Ынчангаш үргүлчү шимчээшкинде турар тускай эртемниглерниң ээлеп орган бажыңнарын садарын хоруза чогуур дээрзин ол дыңнаткан.

А Кызыл-оол Иванович Дөтпе Арыскан мурнунда чыдып калган суур турганындан ам совхоз апарган, хөлчок эки хөгжүлдени чедип ап турарынга өөрүшкүзүн илереткен. Ынчалза-даа бажыңнарның хөй кезии дөө МЧАЭ, колхоз үезиниң бажыңнары болганындан эргижирээнин, а ийи-чаңгыс эки оран-савалыг улусту оозун хуужудуп алзын деп кижи сүмелээрге: «Бо бүгү төрелдеривистиң шагда эмгележип тудканы улусчу тудуг-дур, баштай мээң ачам-авам маңаа чурттап турду. Ам олар дөө Даштыг-Деңде чыдып турар. Мен база маңаа сөөк салыр, моон кайнаар-даа чорбас мен. Күрүнеге чырык, чылыг өртээн хире-чергези-биле доктаамал төлеп турар болгай мен. Ынчангаш хуужуткан херээм чүл?» дээш ынавас дээрзин чугаалаан. Бо талазы-биле хуужудулга комитединиң ажылдакчылары тайылбыр ажылын күштелдирерин ол дилээн.

«Депутат хүлээлгезин хуусаа бетинде күш чок болдурары». Сессияның үшкү, сөөлгү айтырыы ол. Бо айтырыг талазы-биле сөстү район Совединиң даргазының оралакчызы В. Т. Бухтуева алган. Ол кыска чугаазынга район девискээринден орта чогуур дыңнадыышкын чокка үнүп чорупкан район Совединиң ийи депутаттарының хүлээлгелерин хуусаадан эрте соксадыр дугайында дыңнадыышкынны кылгаш, ол ёзугаар бадылаарын депутаттардан дилээн. Депутаттар оларның эрге-хүлээлгелерин күш чок кылдыр бадылааннар. База ол ышкаш олар хүн айтырыын ёзугаар бо 1993 чылдагы район бюджедин болгаш база бо-ла үеде хуужуттунар ужурлуг албан черлериниң данзызын чамдык эдилгелер-биле күштүг болдуруп бадылаан. Сессия оон-биле ажылын доосkan.

Седип МОНГАЛ.

● Чылгы мал дугайында

АДАЗЫНЫҢ ЧАГЫЫН УТПААН

Республиканың сураглыг чылгычыларының бирээзи чораан Эрзин районнуң мал ажылының мурнакчызы, орден-медальдар-биле шаңнадып чораан Бады-Хөө Ынаалайны чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарал-биле бо-ла сактып чугаалажы бээрлер. Хоочун чылгычы хөй уругларын ёзулуг төлептиг, ажылгыр кижилер кылдыр кижизидип өстүрген деп чугаалаары, мен бодаарымга, черле артык эвес. Оон ийи кызы бухгалтерлеп, бирээзи башкылап чоруур, улуг оглу Кинаа «Чаа орукка» хөй чылдарда хойжу бригада бригадиринге ажылдааш, сөөлгү үеде хой кадарып ажылдап турар. Хеймер оглу Сергей — адазының изин салган, «Чаа оруктуң» чылгычызы. Эрес-кежээзи-биле мактадып турарын чаңгыс чер-чурттуглары эки билир. Сергей ортумак школаны дооскаш, өг-бүле туткаш, баштайгы үеде хой малдап турган. Ынчалза-даа бичиизинден тура чылгы аразынга өскен болгаш чылгы малдап эгелээни бо. Бо чылдың эрткен бирги чартыының түңнелдери-биле Сергей Ынаалай 100 баш бееге онаажтыр 100 кулунну ап,- ажыл-агыйның маёвказынга ээр-чүгенниг аът-биле шаңнаткан.

Адазының: «Тыва кижи мал соондан-на кылаштап, ону ажаап-карактап чоруур болза, хырны тодуг, экти бедик чоруур, оглум» деп, чагып чорааныын ол утпайн чоруур.

Школачы чылдарында-ла ол дыштанылгалар үезинде адазынга дузалажып, аажок кызар турган, ынчангаш бо-дур, адазының дуржулгазын өөренип, көрүп алган, эки көргүзүглерлиг диртип, мактадып турары. Сергейни мен биче сеткилдиг, амыдырал дээнде ёзулуг туруштуг кижилерниң бирээзи деп билип чоруур мен. Спортка кончуг ынак кижи. Район, суму чергелиг хүреш маргылдааларынга удаа-дараа шүглүп чорду. Сөөлгү үеде аът спортунга хандыкшып, чүгүрүк аъттар белеткээринге бодунуң үлүүн киириштирип чоруурларының бирээзи. Ажыл-агыйның малчыннарының маёвказынга аът чарыжынга 20 ажыг аъттардан Сергейниң аъдының эртени таварылга эвес. Ынчан аът чарыжын көрген моол эштер боттарының суму маёвказынче Сергей Ынаалайның болгаш республика Наадымының аът чарыжынга үш удаа бирги чер алган Сергей Сайынның шилги аъдын чарыштырар кылдыр чалаан.

—Чылгы малды чайгы үеде сериин оъттуг тайгаларга эки семиртип алыры чугула. Оон-биле кады белер төрүп турар үеде оларны кажаага тускайлап, немелде чем-биле доктаамал чемгерер — деп, ол чугаалап орду.

Мурнакчы чылгычы бо хүннерде сиген белеткелинче кирипкен. Аныяк чылгычыга улам соруктуг ажылдаарын күзеп каайн.

АЪТ СПОРТУН САЙЗЫРАТСА

Чылгычы, чылгы дугайында чугаалай берген болганымда, аът спортунуң дугайында бодалымны ханыладыр бодайдыр мен. Аңаа хамаарыштыр бодалдарымны солун дамчыштыр чугаалап көрзе диген күзел төрүттүнду.

Тыва кижи аът чарыжынга эрте-бурун төөгүден бээр ынак чорааның билир-ле болгай бис. Тыва тоолдарда кандыг ийик, мөөрей болган черге үш чүүлге—хүрешке, аът чарыжынга, ча адарынга күжүн шенежип маргыжар. Мен билип кээримге-ле улуг, биче байырлалдар болганда, аът чарыжы ынап-ла болур, ол болурда, аңаа киришкен аъттарның саны дыка хөй турган-на болгай. Мээң ачам аът спортунга база кончуг ынак чораан. Мээң билирим Дагыр-Шемиде сураглыг Шанчыг бугазының бажын дагаан Доора-Дагның улуг шыгынга улуг байырлалга ачамның кара аъды эртип келгенин билир мен. Ол үениң аът спортунуң нептередикчилери Белек, Балчыр Моңгуштар, Тевек Куулар, Чола Моңгуш болгаш өскелер-даа Чыраа-Бажынга ону бежен чылдарның төнчүзүнге чедир нептередип келдилер. Эң сөөлгү көргеним аът спортунуң улуг маргылдаазы 1957 чылда Хорум-Даг девискээринге болуп эрти. Ынчаарда маңнаар, челер, чыраа-саяк аъттарның үш хевиринге дыка-ла солун, хөй чон киржикчилиг болганын бо-ла сактып кээр мен. Ол маргылдааның кол организакчызы болгаш киржикчизи Балчыр Моңгуш ам-даа Таңдыда Сосновка суурда чурттап чор ийин. Аңаа районнуң бүгү сумуларындан аъттар киришкен болгаш ол хүнну чүгле аът маргылдаазынга тураскааткан турган. Оон сөөлүнде спортчу оюннуң ол хевири өжүп баткаш, чүгле сөөлгү чылдарда харын катап дирлип кээп турарынга дыка-ла өөрүп чоруур мен. Ынчалза-даа чер-черлерде аът чарыжы чүгле маңнаар аъттарның маргылдаазы болуп, чыраа-саяк, челер аъттарның маргылдаазы болуп эртпен деп солуннардан черле номчувадым-даа, көрбедим-даа.

Тоталитарлыг чурум үезинде аът спортун бодаар хамаанчок, чылгы малывысты биче-ле болза, тудуп алыр частывыс чоп. Ам үе өскерилген, чер-черге спорттуң бо хевирин улам ынай сайзырадырының бүгү-ле аргалары болгаш курлавырлары бар деп бодаар мен. Оон нептередикчилери, организакчылары район, суму бүрүзүнде бар деп бодаар мен. Бисте Бай-Даг сумузунда безин ындыг кижилер бар. Оларга Алдын-оол Соян, Балдыр Чопуй, Доткан Мунзук, аныяктардан — Сайын, Ынаалай Сергейлер болгаш өскелер-даа.

Чоокта чаа ажыл-агыйның маёвказынга аныяк мурнакчы чылгычы Сергей Ынаалайның аъды эрти. Республика Наадымнарының аът спортунга каш дакпыр чемпиону Сергей Сайынның, Сергей Ынаалайның аъттарын чалаттырып келген моол делегацияның кежигүннери сонуургал-биле көрүп, боттарынга болур байырлалдарга киржири-биле чалап турары таварылга эвес. Моолдар аъттың эки-багын кымдан-даа артык билирлер болдур ийин.

Ак-Эриктиң акаларының аътка ынаан билир бис. Олар чоокта чаа [illegible] аът спортунга каш дакпыр чемпиону аът Эзир-Карага тураскаалып, тускай маргылдаазын эрттирип, Ак-Эрик суурда Эзир-Карага тураскаалды тургускан. Эзир-Кара дугайында Валерий Шаравиниң, Кара-Күске Чоодунуң шүлүктерин сонуургал-биле номчаан мен.

Маңнаар, челер, чыраа-саяк аъттарны чарышка белеткээри база тускай чурумнуг, ол — нарын ажыл. Чарыш аъттарын баш удур соодарының чамдык сүмелерин «Мөрен» совхозтуң зоотехниги Сергей Чыргал «Шын» солунга база бижип турган чүве.

Моон соңгаар аът спортун улам ынай сайзырадыры-биле районнарга болгаш республика чергелиг тускай федерацияны тургуса кандыгыл деп саналдыг мен. Ону тургузуп аптар чүве болза, спорттуң бо хевири улам сайзыраар ужурлуг, маңнаар, челер, чыраа-саяк аъттар көвүдээр. Оларның чарыштары ындаа хаая эвес, доктаамал болурун, маңнаар, челер, чыраа-саяк аъттарның республика маргылдааларын чыл санында эрттирип болгай. Мен бодаарымга бир эвес аът спортун улам хөгжүдүп, ону күрүне ужур-дузалыг кылдыр хөгжүдүп алзывысса, мөгелеривис ышкаш кожа-хелбээ Моолга безин тиилелгелиг боор үелер чоп келбес деп?

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин район.

ИЕ-ЧАШТЫҢ КАМГАЛАЛЫ

Чаа-Хөл район чагыргазында өг-бүле, херээженнер айтырыгларын база ие-чаш камгалалын харылаар килдис тургустунгандан бээр чыл чедип турар. Бо үениң иштинде эвээш эвес ажылдар кылдынган. Суур бүрүзүнде херээженнер чөвүлелдери даргаларлыг. Килдистиң ажыл-ижинге колдуунда башкыларының дузалажып турарын демдеглээри чугула. Херээженнер чөвүлели-биле школа тудуш харылзаалыг.

Тыва Республиканың Президентизиниң бир дугаар үндүрген Чарлыын ёзугаар районнуң хөй уруглуг иелеринге, бот-иелерге, бүдүн өскүстерге, 16 харга чедир инвалидтерге, сааттыг херээженнерге, 2 харга чедир бичии чаштарга, кадыының кошкааны-биле эмчи хайгааралында уругларга дузалал акшаны база чиигелделиг аъш-чем, идик-хеп аймаан үлеп, чедиштирип берип турар бис. Оон ынай дыштанылга үезинде өскүс, чартык өскүс болгаш хөй уруглуг иелерниң уругларын найысылалче, өске хоорайларже экскурсияладып турарын база чедип алдывыс.

Көдээ суурларда херээжен чонну ногаа, чимис өстүрүп, мал-маганны четчир кылдыр тудуп алзын дээш суртаал ажылдарын: өөредиглиг кичээлдерни, беседаларны, специалистер-биле ужуражышкыннарны чорудуп тур бис. Оон ынай уруг азырап олурар иелерни хой кыргылдазынга идепкейлиг кириштирдивис.

Амгы үеде шупту сиген кезилдезинде бис. Бо доостурга, районнуң сакманчыларының чайгы турлагларын эргий кезип, оюн-тоглаалдарны эрттирер бис.

Елена МАСКЫР-ООЛ.
«Ие-чаш камгалал» килдистиң специализи.

ЧОНГА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

«Бир эвес бо алдын холдуг эмчи келбээн болза, диштеривис ыжыдыр тудуп алгаш, дөө Ак-Довурак, дөө Кызыл дээш, хилинчектенип-ле турар боор бис» — деп, Бай-Тайга районнуң төп эмнелгезиниң диш эмчизи Владимир Ооржактың өрээлиниң эжиинде ээлчег манаан кижилер чугаалажып олур. Шынап-ла, чоокку чылдарга чедир дыка берге турган болдур ийин. Дижин аарый берзе — чүгле Ак-Довурак азы Кызыл. Ынай-бээр орукка түревчиин сут чүү дээр. Бо аарыг улустуң чугаалажып орары чөптүг. Районга диш эмчизи келгенинден сөөлүнде, ындыг зарыглыг кижи-даа ховартаан чүве. Владимир Ооржак улустуң дижин тура соккаш, октаптарын бодавас, аргалыг-ла болза эмнээрин кызыдар эмчи. Ол бодунуң арга-дуржулгазын өөреникчизи — Оюмаа Сагындайга (база тускай диш эмчизи мергежилдиг эмчи сестразы) бүрүнү-биле дамчыдып бээрин кызыдып, сүмележип, быжыг харылзаалыг ажылдап турар.

Бо берге үеде чонга ак сеткилдиг бараан боон чоруур кижилер эвээжеп бар чыдары чажыт эвес. Ынчангаш оларны камнаары, деткиири, оларның чымыштыг, харыысалгалыг ажылын үнелеп көөрү эргежок чугула. Бистиң эмчилеривис суурнуң чурттакчы чонунуң хүндүткелин чаалап алганнар.

Х. ЧИМИТ.
Тээли суур.

КЕЛИР САЛГАЛЫВЫС БОДААЛЫ

Июль 31-де үнген № 142 «Шында» Алдын-Херел Куулардың «Сагыш-сеткилим дүвүреди» деп эгелиг материалынга хамаарыштыр чамдык бодалдарым илередийн. Куроорттуң келир үези дээш, бойдустуң чаяап бергени кайгамчык изиг аржааныывысты амгы үези ышкаш кылдыр келир салгалга арттырып каар дугайында сагыш човап бижип турар авторга бүрүнү-биле каттыжар мен. Үш-Белдирге чорбаан кижи Тываны көрбээни ол деп дидими-биле чугаалап болур. Куроортту өскээртен келген кижилер садып аар деп турар дугайын ол материалдан номчааш, шуут-ла кайгай бердим. Бир эвес Тываның Чазаа, республиканың профэвилелдер чөвүлели куроортту тудуп шыдавас чүве болза, кезек үеде шуут хаап каапсын. Чүге? Чүге дээрге өскээртен келген кижилер куроортту садып аар чүве болза, аңаа тыва кижилер дыштанмас-даа болур. Дыштанза-даа, санныг кижилер, дарга-бошкалар дыштаныр. Кол-ла чүве — куроорттуң долгандыр хүрээлени курут каар. Кадыргыларның, мыйыттарның, ховар дээн белдерини, эм оъттарның, шаг-шаанда-даа эвес, 40-50-60 чылдарда имилеме балыктыг турган хемнеривистиң, хөлдеривистиң докпак-байланнарының безин артпайн барганын көрүп, хараадап чор ышкажыл бис. Черле элдептиг улус бис ийин. Эмин эрттир революсчуй бээр чүвевис бар. Республиканың профэвилелдериниң даргазы Ш. Куулар: «Ат болдувус, чонум. Үш-Белдир куроортту тудуп шыдавас апардывыс. Ону өскээртен келген миллионерлерге садар деп бардывыс. Бадылаар деп санал бар-дыр...» — дээр болза, «бадылаар, бадылаар» — дизиивиссе хөңнүү бис. Бадылаар чүвеге дыка туралыг улус-ла болгай бис.

Үжен чылдарда хүрээ-хиидивисти, дөртен чылдарда латин бижиивисти үстүкү даргалар бадылаар дээрге-ле, бадылап турган, ам кээп ынчанган турган болза, мынчанган турган болза дижип, бажывыс шаштынып орар-дыр бис. Өскээртен келген кижилерге сатпайн, куроортту кезек үеде хаптаны дээре деп чүге саналдап турар мен. Кажан Тывавыс экономиказы быжыгып, шылал-быралыг апаарга, Тыва Чазак, профэвилелдер чөвүлели Үш-Белдирни акшаландырыптар апаарга база катап ажыдып-ла алгай. Ынчалза-даа ындыг чүве (куроортту хаар) болбас боор деп идегээр мен. Амгы үеде акша талазы-биле, шынап-ла, берге. Чоп ону база билип турар. Ынчалза-даа кандыг-бир арганы черле тыварынга бүзүрээр апаар. Колхозтар, совхозтар, албан черлери, организациялар, чаъс соонда мөөгүлер дег тыптып турар эвме-тиигок коммерция бөлүктери куроортка чүге дузалажып болбазыл? Сөөлгү үеде модаже кирип бар чыдар, херектиг-даа, херек чок-даа марафоннар эрттирип турарывыс ышкаш, Үш-Белдир дээш марафонга чон бодунуң үлүүн киирер дээрзинге бүзүрээр мен.

Бир эвес хуу кижилерге куроортту бериптер болзувусса, хөй-даа эвес, 10-15 чыл эртерге, халактаныр бис. Тываның онзагай чараш эм-домнуг булуңундан келир салгалга чүнү-даа арттырбааныывыс дээш, олар бисти шыныы-биле чемелээр. Бурган-на өршээзин, ындыг чүве турбазын!

Ам безин куроорт девискээринде төтчеглекчилер, алыксак-чиксек, чүгле хүнүн бодаар кижилер бар деп автор шыны-биле бижип турар-дыр. Ындыг төтчеглекчилерни херек кырында база көрүп чордум. Сөөлгү беш чыл дургузунда чайгы шөлээмде аңаа ажылдап келгеш, чылдың-на аңаа «дыштаныр» хамаатыларны эскердим. Оларның кол сорулгазы — балыктап аары. Балыкты өй-чижек чокка өлүргеш, дузап, ыштап, кадырып алгаш баар чордулар. Кезек үеде куроортка кызыгаар шериглериниң ийи вертоледу турду. Оон бирээзи чүгле балыктаар вертолет турду. Чүгле бистиң эвес, харын-даа Моолдуң хелчүгештеринден, хемнеринден хөй балыкты шүүрел алгаш, дузааш, ыштааш, чорудуп турганын көрген мен. Төтчеглекчилерниң 15 турлаан база билир мен. Ол 15 турлаг доктаамал ээлерлиг. Ол дугайын куроортту Губанова дээрги директорлап турар үеден бээр ында чурттап турар чурттакчылар билир. Балыктаар турлаг, аңнаар турлаг дээш-ле баар. Куроорттуң радизи Губановтуң, киномеханик Ивановтуң, егерь Сушконуң, Жулановтуң дээш, кымнарның турлаг-хонаштары чок дээр.

Мурнуку чылдарда «Үш-Белдир», «Чедер» куроорттарны орус даргалар даргалап турду. Ылангыя Клавдия Губанова дээрзи Үш-Белдирни директорлааныының соонда, пенсиялай-даа бээрге, «Чедерни» директорладып каарга, эки кылыпкан чүвези-даа чок, элээн каш чылдарда байыыр магазы-биле байып алгаш чоруй барды чоп.

Амгы үеде ийи куроортувустуң директорлары Д. Шывылдаа, Д. Кара-Сал-даа куроорттарның келир үези дээш канчаар карак кызыл ажылдап чоруурларын аңаа дыштанган чон көрүп-ле чор ышкажыл бис.

Тываның онзагай булуңнарының бирээзи, чоннуң дыштанылгазының төөгүү. эм-шагаан, дом-шагаан оъттарлыг Үш-Белдир куроорт чонну боон артар дээрзинге идегээр мен.

Кызыл-оол КУУЛАР,
Эрзин район.

КАРАККА ЧАРЖЫНЧЫГ

Ажыл-агый чорудулгазынга кончуг берге үени чурттап эрттирип турар-дыр бис. Ылангыя тудуг-септелге ажылдары кончуг берге байдалда турар. Моон мурнуда эвээш-биче-даа болза, бажыңнарны тудуп, септеп турган болза, ам мындыг ажыл чорбастаан. Бистиң Самагалдай суурга 140 олуттуг ясли-садты тудуп эгелээнден бээр 2-3 чыл чедип турар. Ол тудугнуң бирги каъдын безин доозпайн ара кагган. Ам ону тудар дээн «Мрамор» кооператив акша-тегериңи чок, материал чогу-биле ажылын шуут соксаткан. Дүшкен ССРЭ-ниң улус депутады турган, ам аныяктар херектериниң талазы-биле сайыт апарган А. С. Санчат бо тудугну кылырынга дузалаарын аазап-даа турган чүве. Ам-даа болза, ол хире сайыт кижи бо ажылче база эгип көрзе чүл? Ол ышкаш суурда биеэги-ле ээзи чок калган бузук бажыңнарны улус үреп, тоймаглап каапкан. Бо дугайын моон мурнунда М. Тирчин база солунга бижээн чүве. Район чагыргазының бажыңының мырыңай колдуунуң, думчуунуң адаанда эрги шагдаа чериниң бажыңы (6 аал дижир), эрги көдээ Совет турган бажың (эрги райком), эрги кожууну бажыңы (9 аал дээр), 2 каът 12 аал чурттаар улуг бажың амгы үеде соңга, хаалгаларын уштуп, үреп, шилин бузуп, иштинде шеверлел ажылдарын үреп, тоймаглап туруп берген. Кижи көөрге каракка чаржынчыг. Сураан дыңнаарга, бузар, өскээр көжүрер дээн деп-ле турар хевирлиг. Оозу та кажан болур чүве. Амдызында бо бажыңнарны көөрге, шуут каракка чаржынчыг.

Оон эрткеш, чаа тудуп турар бажыңнарны база үреп, оорлап турар. АКМК-1070-ниң Ужарлыг кудумчузунда тудуп турар бажыңының кургаг штукатураазын 2 катап кырыга, ам база үреп каапкан: ол тепкилеп, ора соккулап каан боор-дур. Соңга, эжиктерниң манзалар-биле ыяк кадап каарга-даа хоржок: тура соп каан боор. Кижи бодаарга мону аныяк-өскен үреп турар хире. Ада-иелер оларның үргедекчи мозу-шынарын эде кижизидип, ажы-төлүн эки сургаар болза эки-дир ийин. Оон өске бир кооперативтиң кылып турары (ат-сывын билбейн тур мен, Д. Чымба деп кижи башкарып турар) чаа бажыңнары база ындыг байдалда. Ол ышкаш материал апарып бар. Дилиг материалдарын, соңга рамаларын, эжиктиң хаалгаларын уштуп аппарган болгулаар. Цемент, алебастр дээш, өске-даа материалдар база чытпас — оорлап, дажып алгаш баар. Мону улуг улустар-ла кылып турар боор. Кылып-кылып каарынга-ла, кээп хонганда үрей шаап каар, кургаг штукатуразын оя тепкилеп каар, хөй чуруктар чурул, чудек сөстер бижип каан боор. Соңгаларын шилдеп каарга, уштуп аппаар, чок болза тура шаап каар. Шак мындыг үптекчи, хулиганзыг чоруктарны туда илереткеш, ындыг кижилерге оор, үптекчи херек кылганы дээш кезедиг херээ онаар үе келген-дир.

Каадыр САЛЧАК,
Тулугжу.
Тес-Хем район.

БАШКЫ ӨӨРҮМ

Солун дамчыштыр башкы өөрүм дугайында чугаалаксадым.

Бо-ла болгай: кады ажылдап чораан, мен ышкаш өөрүм — баштарының дүктери кегергилеп, алдан ашкан, ынчалза-даа сагыш-сеткили аныяк, эки амыдырал келиринге бүзүрелдиг кырганнар — ам малчыннар.

Тес, Нарынның ховуларында хөй малдап чоруур, алыс боду Чаа-Хөлдүң Ак-Туруг чурттуг Николай Суван-оолду, оон кадайы, алдарлыг дааранкычы Марияны, Тарлашкын, Сөөлчер шынаар хой малдап чоруур Алексей Дамдынны, кезээде-ле аът дээп, ону шилип мунарынга ынак, ам Ленин аттыг ажыл-агыйның чылгызын малдап чоруур Ношпу Кыргысты, оон дузалакчызы Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң тергиини херек демдектиг Ношпу Дүнзенмааны, Дадаа Кыргысты бо-ла сактып келир-дир мен.

Оларның бирээзи Иван Кыргысович Дадаа-биле чоокта чаа чугаалаштым. Эрзинде чедип келгенимни дыңнааш, Ношпу Шомбулович Кыргыстың бөлүк малчыннарының өмүнээзинден бижээн чагаазын хүрен хевениң тонунуң хойнундан ужулгаш, Иван меңче сунду.

Кежээкинни беш шак, аъдын мунупкаш, хүн үнер чүкче углай, оорга кайы сен дээш чоруптарга, торгу тону хелбеңнээр болду. Эмдик белерин Шомбулович биле Дүнзенмаа саап, амданныг бе хымызын боттары ажыглап турар болдулар.

Моңгуш КӨРГЕН-ООЛ.
Эрзин суур.

АЖЫЛДАР КЫЛДЫНЫП ТУРЗА-ДАА...

Долгандыр хүрээлелдин болгаш бойдус курлавырларының камгалаарының Эрзин район эргелелиниң ажылдакчылары ол талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп турар. Эргелелде ам бо хүннерде 3 инспектор, бир аңныыр инспектору болгаш чолаачы ажылдап турар бис. Ажылдын кол угланыышкыны бойдус камгалалының хоойлу-дүрүмнериниң күүселдезинге хамаарыштыр хыналда чүве болганда, октуг-боолуг кандыг-даа кижилерге таваржып турар бис, ажылдың айыылы чамдык таварылгаларда шагдаа ажылдакчыларынга дөмейлежип турар. Бо айтырыгны чеже-даа тургузуп келиривиске, кандыг-даа түңнел чок. Ажылдакчыларның социал камгалалының талазы-биле ажылдың айыылдыг байдалы дээш черге ап чоруур аъш-чем садып алыр немелде төлевир, шак барымдаалавайн ажылдаганы дээш немелде шөлээ дээн чижектиг чүүлдер бисте көрдүнмээн.

Чурттакчы чонга экологтуг айыыл чок байдалды тургузарын чедип алыр сорулга-биле дараазында ажылдарны эргелел кылып чорудуп турар. Район девискээринде одалга төптериниң санын, одалга суугуларының маркаларын, ыш үндүрер хоолайларының хемчээлин тодарадыр ажылдарны кылып чоруткан. Ниитизи-биле район девискээринде албан черлеринде, организацияларда, бүдүрүлгелерде 54 одалга черлери бар. Хөмүр-даштан, бензинден үнүп турар хоралыг бүдүмелдерни тодарадыр ажылдар кылдынып турар.

Район девискээринде ниитизи-биле 107 хем, 35 хөл, хөлчүк, бүрүткеттинген 5 аржаан суг, 122 кудук бар. Оларны хирлендирип боктаалдырбазы-биле ажылдар чоруттунуп турар. Чыл санында чаагайжыдылга дайын чарлап, шиитпир, доктаалдар хүлээп алдынып турар.

Улус депутаттарының район Совединиң президиум хуралынга дыңнаары-биле Бай-Даг, Сарыг-Булуң кожээ Советтеринде хемнер камгалалының талазы-биле кылып чорудуп турар ажылдарынга хамаарыштыр айтырыгны фото-чуруктуг фактылар-биле барымдаалыг чугаалажып көөрү-биле киирген. Ол ышкаш аржааннарны камгалаар, чептиг ажыглаар талазы-биле санитар-эпидемиологтуг төптүң улуг эмчизи-биле дугуржуп тургаш шиитпир-төлевилелдерни киирген бис. Олар хүлээп алдынган. Ол шиитпирлериниң күүселдезинге хамаарыштыр хыналда рейдилерни кылган. Суурлар девискээрлеринде, хемнер эриктеринде, сугларда (Эрзин, Мөрен, Бай-Даг, Булуң-Бажы суурлар) каш чылдар иштинде чыгдынган боктарны аштап-арыглаар ажылдар кылдынган.

Сүт-бараан фермалары шуптузу суг камгалалдыг девискээрлерде турган. Ында өлген мал сектерин, янзы-бүрү боктарны хынап көрүп турарының түңнелинде аштап-арыглаттынган. Ленин аттыг совхозтуң Сайыр-Аксы СБФ-зи хем хирлендирер черлерниң бирээзи турган. Ооң бригадиринге, мал эмчизинге эргелелдиң мурнундан торгаал онааган. Бо ферма ам көшкен. Нарын хемниң унунда Байса-Деспэ деп черде хой чуур ванна, Чөөн-Адыр хемниң эрик кырында туттунган СБФ-тиң инек кажаазы (чайлаа) көжүртүнген. Төре-Хөл кыдыынга азыраары-биле эккелген Кызыл районнуң 50 хаванын кадарчызы-биле кады сүрүп чоруткан.

Кара суг кыдыынга Ленин аттыг совхозтуң суггат черииниң тудугжуларының кылып алган чунар-бажыңын ыраткан, мастери Шпагинни торгаан. Ниитизи-биле суг камгалалынга хамаарыштыр 6 протоколдарны тургускаш, аңаа хамаарылгалыг кижилерге торгаалдарны онаазган.

Аржаан суглар камгалалының дугайында шиитпир күүселдезин контрольга алган бис. Хайыракан, Бай-Хөл, Нарынның Уургайлыг, Качык аржааннарының девискээрлеринде арыгланыр, бок төгер, хеп уштуп, солуп кедер черлер чок турган. Оларны хамаарылгалыг кожээ Советтер аайы-биле дерип кылдырган.

Эрзинниң Төре-Хөлүн республика чергелиг бойдустуң тураскаалдыг чери кылдыр чарлааш, Сарыг-Булуң кожээ Совединге, Ленин аттыг совхозка быжыглаан. Аңаа дыштаныр черлерни чурумчудар, харын-даа орулга киирип алырын кожээ Совет илереттээн. Хөл кыдыында хой кыргыыр пунктулар, мал чуур ванналар суг камгалалының негелдезинге дүүшпес.

Районнуң чурттакчылыг беш суурларында бок төгер черлерни чурумчудар айтырыг шиитпирлеттинип турар. Район девискээринге карьерлерни кайы хамаанчок казырар, ону ажыглаан соонда дескилээр ажылды организаставаан.

Совхозтарда минералдыг чемишчидилгелерниң, тараа хоранназының ажыглалынга хамаарыштыр хыналдаларны чоруткан. Ажыглаттынмаан хораннарны район девискээринден үндүрүп чорударын негеп келдивис. Ооң кандыг-даа түңнел чок болду.

Кожуун девискээриниң ниити шөлүнүң 55 хуузун арга-арыг ээлеп турар. Ону өрттеп, төтчеглекчилерден камгалаар, ажыл-агыйларның хереглединиң аайы-биле хуваалбээри ыяш ажыл-агый чериниң дорт харыылаар айтырыы. Ыяш ажыл-агый чери девискээр аайы-биле арга дамылдарлыг. Ынчангаш олар бистерге база немелде күш. Ындыг-даа болза чоруткан хыналдаларның түңнели-биле оларның ажылдакчыларында хажыдыышкыннар хөй болган. Ооң түңнелинде Каганович, Көшкендей, аңныыр участогунуң даргазы Саморядов олар хөй түңнүг акшага торгатканнар.

Бистиң районнуң девискээринге тарбаган, ондатраларның өспейн турарын барымдаалааш, оларны аңнаарын үш чыл, тоолайларны 2 чыл хораан.

Бо чылдың эгезинде Качык, Сергиин-Гол, Ар-Булак, Эрзин бажынче, Чөөн-Адырже рейдилерни организастаан. Ооң түңнелинде бир аралыг кылымал боо хавыртынган. Чылдың-на Эрзинниң аңныыр участогунда ок-боо ажыглалынга хамаарыштыр хыналданы тургузуп, алган лицензияларның күүселдезинге, өлүккештерниң киирип турарынга, аң-мең учёдун чорудуп турарынга хыналдаларны кылып, актыларны тургузуп, үстүкү черлерже чорудуп турар бис.

Эрткен чылын кожээ Советтер аразынга бот-тывынгыр уран чүүлге бойдус камгалалының темазынга шаңналдыг конкурсту эрттирдивис. Аңаа янзы-бүрү юридиктиг бодалгаларны көрүкчүлерге тыптырып, оларга чуруук конкурузун организастаан. Бай-Даг кожээ Совединиң удуртукчулары (Б. Ч. Севилбаа, С. С. Сакты-Сюрюн) аңаа идепкейлиг киришкен. Сарыг-Булуң кожээ Советти ол конкурска шуут киришпээн.

Эрзин школазының өөреникчилеринге, Сыын-Мыйыс СБФ-ке, Божалыгда хойжу бригадага, Нарын, Эрзин, Бай-Даг, Булуң-Бажы суурларының чурттакчы чонунга бойдус камгалалының талазы-биле хоойлу-биле, эргелелдиң кылып чорудуп турар ажылының дугайында таныштырган.

Долгандыр хүрээлелди камгалап, ооң байлактарын чептиг ажыглап, келир үениң салгалдарынга дамчыдып бээри улуг буянныг ажыл. Бо ажылды бойдус камгалалынга хамаарышкан албан черлери-биле бир деңге тус черниң депутаттар чөвүлелдери дорт чорудар хүлээлгелиг.

Андриан ДОДУК.
Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының Эрзин район эргелелиниң начальниги.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ КАЙДАЛ?

Арагалаар чаңы бистер, аныяктар амгы шагның 50-60 харлыг болгаш оон-даа улуг назылыг кырганнарывыстан уктап, дөзеп алган бис. Бо улуг кижилеривис массалыы-биле боттарының борбак баштарын арага доскаарынче суп алган болгай. Балык бажындан эгелеп чыдыыр. Үе-шаг чеже-даа берге турган чүве болза, бистиң ада-иелеривис, кырганнарывыс угаап-медерелин ышкынмайн, арагаже дүлгүне бербейн, ажы-төлүн эпаа кижизидип чораан болза, мындыг түңнелге кажан-даа келбес турган бис. Ада-иези, кырганнары арага ишпейн чораан болза аныяктар кайын мынчаар төөрей бээр ийик.

60 чылдардан эгелээш, тыва ада-иелер уруг-дарыг кижизидилгезинче, оларның даартагы хүнүнче дүпкүрүпкен. Бистер чажывыста-ла үргүлчү арагалаар, ээрик аас-дыл хунаашкан, чогушкан, өлүрүшкен кижилер көрүп өзүп келген бис. Мону номчуп ора, 50-60-70 харлыг болгаш оон-даа өрү назылыг кижилерниң оода-ла чамдыктарының арны кызар ирги бе? Мен бичиимден тура арагалаашкынны соксадыптар күштүг хоойлу-дүрүм болза деп күзеп чораан мен. Ынчалза-даа ону назынымда иштинде көрбезим ол бе деп хомудап чоруур апардым. Кижилер анаа-ла өлүржүп чоруур эвес. Ооң бир чылдагааны, дазылы — арагада. Ам база чаңгыс талалай көрген ажыл-херек бүдүрер деп барган-дыр бис.

Өлүрүүшкүнге удур хоойлу-дүрүмнү, кеземчени күштелдиргеш, арагалаашкынны кыдыынга арттырып каандыр. Иштивисте балыгны эмнеп алгаш, ооргавыста балыгны тоовас бис бе? «Ажы-төлүңнү арага ишпес кылдыр кижизидер деп бодаар болзуңза, бир дугаарында бодуң ишпес ужурлуг сен» деп угаап-билип олурар ада-иелер ховар.

Бистиң улуг кижилеривис, кырганнарывыс анаа-да хостуг чаннап, үргүлчү арагалаар-дыр. Ынчангаш аныяк өскен оларда үлегер алыр, бичии-даа чоргаарланыр харык-шинээ чок. Аныяктарывыс ээрик бижектешкеш өлүп, кырганнарывыс арагадан өрттенип өлүп чоруур апарды. Аныяктарның буруузун маңаа бижиир хөңнүм чогул. Олар дөмей бир-ле дугаарында шииткел ап турар.

А анаа-ла туразында үргүлчү арагалап чоруур улуг кижилер, кырганнар бодунуп бо ёражок аажызы, үлегер-чижээ дээш чүге үргүлчү анаа артып каап, хостуг чоруурул? «Ээрик Тыва», «Амданныг Тыва» болардан эгелеп турар эвес чүве бе? Ниитилелдиң мораль-шынар кижизидилгези бо кижилерден ужукталып тургустунар эвес бе? Ол хирезинде бо кырганнардан чүге кандыг-даа негелде чок болуп турарыл?

Кижилерниң кыраан тудум угааны быжыгар дээр. А бисте шуут-ла дедир боор турар. Тыва улустуң кыраан тудум арагага чазыйы дам барган. Арагалаар эстафетаның аныяктарже дамчып турарының бир чылдагааны база ол деп бодаар мен.

Чамдык кижилер соксаал чок арагалап, үр үеде сергевейн турар. Оларны сергедиптер, арагага удур күштүг хоойлу херек. Ынчанмас болза ара-албатывыс ээрэээш, «эрлик оранынче» аъттангаш турупкан. Арагалаашкынга удур хурал-суглаа, тайылбыр ажылы, торгаал, ээриктер сергедир чер, арага садарын талоннаары, нормалаары дээш бо чыскаай бижээним ажылдарның аттарындан безин хөңнүм калган. Оларның дээштиг салдары көзүлбес, харын-даа бо талазы-биле байдал улам дорайтаан-дыр.

Эрткен чылын бистиң солуннарывыска бижип турду. Кыдатка 30 харлыг эр кижини даштыкы арагаларның этикеткаларын өске арагаларже мегелеп чыпшырып алгаш садып тургаш туттурганы дээш ону адып шииткен. Шагда база Кыдатка арагалаар кижилерни адып шиидип турган дээр болгай.

Бистиң Тыва бот-догуннаан күрүне болгай. Чазактың арагалаашкынга хамаарылгазы кандыгыл? Биеэги-ле турнугуушкун үезинде үзел-бодалдар, ажылдаар хевээр. Шуут ыглаксаам кээр-дир. Че харын, ындыг-дыр. Бистер 300 муң тывалар бис. Арагалаашкындан өлүп хораатш, 180 муң кижи артып каар болза, Чазак чүгле ынчан бажын ковайтып кээр чүве ирги бе?

«Тыва чүден эгелээнил?» деп менден айтырар болза, мынчаар харыылаксаам кээр-дир: арагалаар кырганнардан, ажыл кылбас адалардан.

Арагалаан аныяктар көргеш, кээргээр, муңгараар мен. А ээрик, көк думаазы уштунуп, чараазы көвүктели берген чоруур акшый берген кижилерни көргеш, хөңнүм булганыр. Тывалар арагалаар дээш төнүп эгелээн деп делегей чергелиг солуннарга бижидерривис арткан. «Ээрик Тыва», «Амданныг Тыва»... Оон ыңай чүү деп аттар келир ирги? Кижи бүрүзүнүң боданыр үези келген чүве-дир ийин.

Ольга ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧЕСКИНЧИГ АПАРДЫВЫС

Кандыг-даа чединишкинниң кол бирээзи быжыг корум-чурум-на болгай. Кажан корум-чурум баксыраарга кижилерге кандыг эки чурттаалга, кандыг өөрүшкү турар боор.

Ниити корум-чурум талазы-биле амгы үеде күштүг боор турар хоойлу-дүрүмнерни сагывас, оларны биле тура-ла кара туразы-биле хажыдар чоруктар бистерниң, тываларның иштинде хайхалап болуп, чонну дүвүредип турар. Кая-даа кандыг-даа черлерге чурум чогувустан өске чонга ол-бо диртип кочуладып, харын-даа оларга мындыг байдалывыс-биле ческинчиг апар чыдарывысты орай-даа бол миннип, биргээр эде боданганывыс дээре. Сөөлгү үеде корум-чурумнуң баксыраазы байгыла арагалаашкынга. Оон өске кандыг-даа чылдагаан маңаа турбас.

Араганы садар чурумунуң дугайында болгаш арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер дугайында эрге-чагырга черлери кандыг хоойлу-дүрүмнерни, доктаал-шиитпирлерни хүлээп албаан дээр. Бо чугула айтылдашкыннарның чер-черде күүсеттинип турары кончуг багай. Садыг-магазиннерге араганы үргүлчү садып турганы-даа көзүлбес, а ол хирезинде дүне-даа, хүндүс-даа ээрик кижи үзүлбес. Ындыр арын-нүүрнү чидир, чараа-думааны тегүлдүр, мээ-медерелди оскундур кустүккүже куттунуп алгаш, араатаннар ышкаш, иштин-даштын черликсиди алгыржып, эрткен-дүшкен чонга шорлуп, оон кедерээш кижилерниң амы-тынынга хол чедип турар дүржок арагачыларга удур бүгү чон бир дем-биле хедербес болза хоржок.

Чарлыкка хамаарыштыр хууда саналдарым:

1. Өжегерээн кижи өлүргенни дээш буруулуг кижилерни 30 чыл чедир эвес, 30 чылдан өрү хуусаада азы бүгү назынында хосталгазын казып шиидер болза эки. Оон канчап-даа кудулаткан ажыы чок. Делегей практиказында мындыг яланың таваржыры ховар-ла боор, ынчалза-даа өске чер-делегейниң чонун, өске аажы-чаңнарны эдергениивис ажыы чок. Мурнуку чылдарда ССРЭ-ниң амгы үеде Россияның хоойлу-дүрүмнериниң кезик-чамдыызын сагып чадап чоруушкажыл бис. Ам канчаар, чурум чогуус-биле сагып шыдавас болганывыста, ол хоойлу-дүрүмнерге бистерге, тываларга таарыжыр шыңгыыратган немелделерни, өскерилгелерни киирери эргежок чугула апарган.

2. Чарлыктың 13 болгаш 14 дугаар чүүлдеринде хемчеглерни оон шала чиигедир көрээ кандыг ирги. Өске арткан чүүлдерни бүрүнү-биле деткиивишаан, амыдыралга ооккy үеде ажыглап эгелей бээр кылдыр күүселдезин дүргедедирин күзээр-дир мен.

3. Баштай өжегерээн өлүрүүшкүнге удур демиселди эчизинге чедиргеш, ооң соонда Тывавыста арын-нүүр чок апарган оорларны, дээрбечилерни, уптекчилерни, корум-чурум үрекчилери хулиганнарны ялалаарын база дарый эде көре бээр үе Президентиге турар боор дээрзинге идегээр мен.

Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Пенсионер.
Тээли суур.

ААЖОК ШЫН-ДЫР

Өртемчейде кижи—эң-не өртээ турбас эртине. «Чаңгыс кижи бүдүн делегей-дир» деп, улуг угаанныглар чугаалап каан. Сөөлгү үеде кижиниң үнези өскүс анайдан дорайтаан.

Кижи өлүрер чорукту, өжегерээн хамаанчок, эндептаа болза, эң-не дерзии үүлгедиг кылдыр санаар мен. 1930-1945 чылдарда, кижини аргажок-ла эндеп, чазыг октап каан боону билбейн, тудуп ора чазылдырыптарга, өг артында орган кижиге деген таварылгалар ийи-чаңгыс болур турган чүве, ынчан-даа болза Хоойлу ол үеде аар херекке онаар турду. Аргажок-ла эндег деп чүве ол.

Ам болза кара өжегээр бажыңынга келгеш, үндүрүп алгаш, даштыгаа апарганш өлүрген азы эдертип алгаш чоруй баргаш, өлүрген чоруктар Чадаанада дыка хөй болгулап турар. Үстүнде бо айытканымны эндээн деп санаар кандыг-даа барымдаа чок.

Каш борбак тывалар дөгере өлүржүр деп барганывыс сагышка чаржынчыг. Ыракка ыят, чоокка човаг апарган. «Угааныыг кижи чаңгыс дашка катап илдикпес чүве» дээн, ийи азы үш херек кылган кижилерни дакпыр херек кылыр болза, өскээр шөлүвээ эки.

Оон ыңай назы четпээн кижи кижини өлүргенде, ада-иениң кайы бирээзин кеземчениң харыысалгазынга онаары аажок шын-дыр. Чүге дээрге сөөлгү үеде арага-дарыже сундулуг кижилерниң ажы-төлдери кем-херек үүлгедип турар. Олар ажы-төлүн холга ап, кижизиптейн, ажы-төлүнүң кайда чүнү канчап чоруурун тоовас, сагыш салбас, чаңгыс сөс-биле, оглун азы уруун ада-иези сула салыптар, хай дивес.

Бир эвес ада-ие, чоок кижилер чер алыспайн, эки кижизидер болза, шын орукка киирер болза, ол төл кайнаар-даа барып шыдавас, чүнү-даа канчаар харыы чок. Шак мындыг болганда ада-ие, харын-даа чоок төрелдери безин харыысалгага кирер ужурлуг.

Ада-иениң харыысалгазын күштелдиргени кончуг шын деп деткиир-дир мен. Саап ижип орар инээвисти кудурундан халбактанып чорааш, оорлардан камгалаардыр бис, а төлдеривисти келир үеде эки кижилер болзун дээш оон артык хайгаараар ужурлуг турбуже-ле. Чамдык кижилер, чижээ, назы четпээннерниң ада-иезинде буруу-барыы чок кылдыр чайлалып, ол-бо деп турган херээ чок. Харын-даа бо үеде чашпан тыртар, доза чыттаар, наркоманнар тыва черде бүдүү аажок ведтерээн. Ол чорук келир салгалга аажок хоралыг салдарлыг.

Оларны сула салып, чүгле учётка тургузуп каарга, ол канчап-даа таарышпас чүве-дир. Чашпан тыртып алгаш, чогум-на кара өжегерээн кижи өлүрер кижилер оон үнер. Президентиниң Чарлыында казыыр чүве чок, харын немээр ужурлуг деп бодаар мен.

Дувендей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

ЧАҢГЫС ТАЛАЛАП БОЛБАС

Эрткен төөгүвүске хамаарыштыр чамдыкта шын болгаш чептиг эвес-даа буруудадыышкыннарны кижи эскерип болур. Ылаңгыя 30-40 болгаш 50 чылдар эгезинде хаңныг репрессияларның шуптузун чүгле чаңгыс С. К. Токага шаптай бээрге болдум хуумда таарышпас деп көөр-дүр мен.

Ол талазы-биле «Мемориал» ниитилелиниң кылып чорудуп турар ажылында чаңгыс талалыг чүүлдер бар деп бодаар мен. Олар архив материалдарындан чүгле тыва бижик тывылган соонда материалдарны ап турарлар. А эрги моол бижик-биле кылдынган документилерни олар шинчилеп шыдавайн турар. Ону көөр болза, С. Токаның кылган улуг ажылдары бар.

Мен черле Тыва чурттуг кижи мен. Каа-Хемниң Медведевка суурга Даниил Лубошников-биле кожа чурттап турдум. Лубошниковка ийи шывырак оолчугаштар: бирээзи орус Агей, өскези тыва Салчак ажылдап турганнар. Салчак ажылга хелчок кызымак, чүвени дүрген шиңгээдип, билип алырынга демгизинден ажыг турган.

Ооң соонда ол Москвага өөренип алгаш, улуг ажылдарга ажылдап чорду. Мээң билирим, Тока ТАРН ТК-ның секретары болур мурнунда-ла 1922 чылда репрессиялар эгелей берген. Улусчу эрге-чагырга Тывага тургустунган соонда баштай нояннарны дүжүр хөөглээн. А 1928 чылда ламалар-биле демисел эгелээн болгай.

Медведевканың хоозунга, Каа-Хем унунга тудуп каан хүрээни бузуп каапкан. Чээрби чылдарны эргиледир Каа-Хемниң орус чурттакчылары политиктиг репрессияларга база таварышканын кажан-даа утпас мен. Ол репрессияларга С. Токаның киржилгези чок деп бодаар мен. Ынчаарда ол Москвага өөренип турган болгай. Шынын чугаалаар болза, ол үеде Тываның нам, чазааның бажынга олурган даргалар Токаның мурнунда-ла политиктиг репрессияларны кылып эгелээни черле маргылдаа чок. Ынчангаш төөгүнүң шынын шыны-биле тургузары, 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган политиктиг репрессияларга Токаның киржилгезин сайгарып көөрде, чаңгыс талалап болбазы чугула.

С. К. Тока Тываның эртем болгаш культуразын, экономиказын сайзырадырынга, ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга дузалаарынга, чонну, аныяктарны найыралдың ёзузунга кижизидер чаагай херекке улуг үлүүн киирген кижи болгай. Ынчаарга ооң мурнунда болгаш соонда-даа ол ышкаш ындыг чонунга хүндүткелдиг, ат-алдарлыг, авторитеттиг, улуг дуржулгалыг политиктиг болгаш күрүне ажылдакчызы ам дээрезинде чок деп бодаар мен. Репрессияларга хамаарыштыр ооң буруузу бар-ла ыйнаан харын, ынчалзажок чүгле чаңгыс талалап болбас. Оон херек тураскаалы Кызыл хоорайда турар-дыр. Ону чамдык кижилер дүжүрер деп негеп турар. Ол тураскаалда буруу чүү деп? Турган черинге турзун дег. Кажан ону дүжүр октаарга, Токаның ажы-төлүнүң, төрелдериниң, чоок кижилериниң, талалакчыларының сагыш-сеткилинге дыка багай болгу дег. С. Токаның удурланыкчылары-даа, талалакчылары-даа амгы үеде арбын деп чүвени билээ чогуур ышкаш.

...- Ам бодум дугайында бичии бижип көрейн. Ийи удаа өскүссүрээн мен. Мээң төрээн адам партизан разведчик, үдекчи турган. Тывага хамааты дайынның чылдарында ак дээрбечилер ону тудуп алгаш, каржызы-биле дерзии аажылааннар. Удаваанда ававыс чок апарган. Оларның үш ажы-төлү өскүс арткан бис. Улуувус — акым ынчаарда кырган адазы-биле кады арткан, мени болгаш биче дуңмавыс уругну өске улуска азырандыга берипкен. Мени Егор Филиппович Корнев азырап алган. Ол кижи болза С. Токаның азыраан адазы болур Д. Лубошниковтуң күдээзи-ле болгай. Мени азыраан ол адам дыка кежээ, күш-ажылга кедергей ынак кижи болган. Ооң чазаныш, узаныш билирин, шеверин кайгаар мен.

Бодунуң кежээ, кызымак чоруунуң ачызында ол 1928 чылда кулак бай болу берген. Ооң хуузунда ажыл-агыйы: ийи аът, дөрт инек, 15 хой, улуг эвес тарылга шөлү турган. Ол-ла чылын ооң хөреңгизин хавыргаш, аңаа бажыңын, чаңгыс аътты, бир инекти, беш хойну арттырып берген. Ажыл-ишчи, сайгарлыкчы Е. Ф. Корнев удаваанда база элээн байый берген, а 1930 чылда ооң хөреңгизин барык хоозурадыр хавыргаш, Тывадан үндүр шөлүпкен. Ынчангаш ийи удаа өскүс калганым ол ийин.

Шөлүткен кулак кижиниң азыранды оглу болганымда, мени репрессияга база таварыштырган. Кызылга эккелгеш, байысаакчы Антипин деп кижи мени дыка каржы көргенин утпаан мен. Пистолет боозун тудуп алгаш, ол мени байысаап, Корнев дугайында айтырып турган. Ынчаарда чүгле он бир харлыг турдум. Менээ болгаш Корневке таварышкан репрессияга С. Тока буруулуг эвес-ле болгай. Төөгүнү шыны-биле болгаш чептүү-биле көөрү черле чугула деп бодаар мен. Ынчаарда «чоннуң дайзыннарын» илередири-биле районнарже төлээлекчилерни чорудуп турду. Орус чурттакчылыг черлерже орус байысаакчыларны чорудуп турган. Чижээ, Каа-Хемде «чоннуң дайзыннарын» тывар, тудар талазы-биле байысаакчылар Быстров болгаш Пермяков деп ийи кижи келгеш, кедергей «күжениишкинниг» ажылдаан, «чоннуң хөй дайзыннарын» тыпканнар.

С. К. Тока кажан ТАРН ТК-ның секретары болу бергенде, ооң-биле ужурашкан мен. Мени эвилең ёзу-биле хүлээп алгаш, чугаамны дыка кичээнгейлиг дыңнаан. Ол чугаа дең эргелиг болгаш байдалдыг ийи кижиниң аразынга болган ышкаш кылдыр мээң сагыш-сеткилимге арткан. Ол бодунуң чонунга, өске-даа национальдыг кижилерге сагыш човаңгыр турган.

Тывага болган репрессияларга Токаның хамаарылгазының дугайында айтырыгны кажан чугаалажып, сайгарып көөрде, ук айтырыгны чаңгыс талалап черле болбас. Төөгү төөгү-ле болгай. Ону шыны, чептүү-биле сайгарып көөрү, оортан шын түңнелди кылыры чугула.

Ефим КУРНОСЕНКО.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧАА БӨЛҮК, ООҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының чанынга ажылчын бөлүктү тургускан. Оон бүгү ажылын Тыва Республиканың улус депутаты, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң кол специализи Б. Д. Монгуш удуртуп башкарар. Чаа тургустунган бөлүктүң составынга төөгүчүлер К. Т. Аракчаа, Н. Л. Күнчүн, Тыва Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы Д. Б. Ховалыг, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчызы М. Т. Монгуш, юрист Г. Б. Санчаа болгаш өске-даа эштер кирген. Бөлүктүң баштайгы хуралын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы, политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы М. С. Козлов чыылдырган болгаш башкарып эрттирген, ажылчын бөлүктүң тус-тус кежигүннериниң сорулгаларын хуралга тодаргайлаан.

Тыва Республиканың күрүне архивиниң, Айыыл чок чорук болгаш Иштики херектер министерстволарының, өске-даа албан черлериниң, ведомстволарының, эртем-шинчилел албан черлериниң архивтериниң политиктиг репрессияларга хамаарышкан материалдары-биле хостуг таныжар, өөренип көөр, шинчилээр эргени ажылчын бөлүктүң кежигүннеринге тывыскан.

Ажылчын бөлүктүң сорулгазы — 1921-1956 чылдар аразында Тывага политиктиг репрессияларга таварышканнарның херектериниң талазы-биле архив документилерин өөренип көөрү, мындыг репрессияларның болдунуп турганының үе-чадалар (чылдар) аайы-биле көргүзери, политиктиг репрессияларга таварышканнарның чаа даңзызын, агартынмаан кижилерниң даңзызын тургузары, чыынды ном парлаарының материалдарын белеткээри, республика, хоорай болгаш районнар комиссияларының ажылынга деткимчени көргүзери болур. Ынчангаш ажылчын бөлүктүң кежигүннериниң кылган ажылының баштайгы түңнелдерин 1993 чылдың сентябрь 6-да ооң хуралынга чугаалажып көөрүн, дараазында ээлчеглиг сорулгаларны дагын тодаргайлаарын шиитпирлээн.

Республика комиссиязының чанынга ындыг бөлүктү шагда-ла тургузары чугула турган деп бодаар мен. 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган политиктиг репрессиялар-биле безин холбаштыр хөй айтырыгларны ам-даа хандыр өөренип көөрү, тодаргайлаары негеттинип турар. А 1921-1931 чылдарда болдунган репрессияларга хамаарышкан бүгү документилерни моол дыл кырынга эрги моол бижик-биле тургускан. Ынчангаш ол материалдарны моол дылдан тывазынче азы орус дыл кырынче очулдурбас болза, Тываның чаа төөгүзү шыны-биле чырыттынмас ийик.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде политиктиг репрессияларга таварышкан болгаш агарткан бүгү кижилерниң даңзызын 1992 чылда «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаан болгай. Ынчалзажок чамдык кижилерниң аттары, фамилиялары соора парлаттынган, а эдилге кылдынмаан. ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле буруудаткан деп даңзы тайылбырында бижээн, а чогум ол чүүлдерде кандыг кем-херек үүлгедиишкиннери кордушкенин тайылбырлаваан. Ынчангаш 1934 чылдың ноябрьда бадылаттынган ол Дүрүмнүң хамаарышкан чүүлдерин чонга тайылбырлап бижиири чүүлдүг деп санаар мен. Бо сорулганы ажылчын бөлүктүң күүседири күзенчиг-дир.

Каржы болгаш халаптыг 30-40 чылдарда политиктиг репрессияларга таварышкан чамдык кижилер амга чедир агартынмаан. Чижээ, Ак-Туруг болгаш Кызыл-Даг сумуларын Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржып турган үеде — 1940 чылдың күзүнүнде ол сумуларның хамаатылары Монгуш Көк-оолду, Монгуш Базырны, Монгуш Сайыны, Монгуш Намнанны, Монгуш Түмен-Байырны ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң 12 болгаш 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, Ак-Туруг сумузунуң даргазының нугулдээшкинниг медээ бижиин барымдаа кылып, 1940 чылдың ноябрь 11-де оларның шуптузун боолап өлүрер кылдыр шииткен чүве.

«Контрреволюстуг» Чүрмит-Тажының херээн уламчылап, Тываның нам, чазаан дүжүрер сорулгалыг» турган ол бөлүк кижилерни шииткен суд доктаалын ТАР-ның Биче Хурал Президиуму тускай чугаалажып көргеш, Монгуш Көк-оолга, Монгуш Түмен-Байырга, Монгуш Намнанга хамаарыштыр суд шииткелин күштүг хевээр арттырган, а Монгуш Сайылыга, Монгуш Базырга хамаарыштыр шииткелди 8-8 чыл-биле солуп, оларның хосталгазын казаан турган. Бо беш кижиниң херээн 1965 чылда сайгарып көрген Тыва АССР-ниң прокурорунуң улуг дузалакчызы Б. Донгак шын эвес түңнелди кылып, «олар күрүне болгаш МЧАЭ-лер сигенин массалыы-биле өрттедип турганнар» деп хөөредип бижээн. Ынчангаш ол актыг кижилерни агартпас дугайында доктаал ынчаарда хүлээп алдынган.

Шииттирген беш «контрларның» ажы-төлү адаларын агартыр дугайында айтырыгны бөгүнге чедир шиитпирледип чадашкан. Оларның херээн катап хынаары-биле Тыва Республиканың Дээди суду ук херекти республика прокуратуразынче сөөлгү үеде ийи удаа чоруткан. Ынчалзажок эрги шиитпирни республика прокуратуразы үшкү удаа бадыткааш, Дээди судче чоруткан. Чүвениң алыс ужурун тывар дээш мырыңай чоокта чаа Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуураакка, прокурорнуң бирги оралакчызы С. Н. Абрамовка барып чордум. Оларның менээ тайылбырлааны мындыг: «1965 чылда шиитпирин республика прокуратура болу өскертир аргазы чок, ынчангаш ол шиитпирни Тыва Республиканың чүгле Дээди суду өскертип болур». Ынчаарга ол беш кижилерни республиканың Дээди суду бир эвес агартпас болза, «Бештиң херээниң» бүгү материалдарын тыва дылдан орус дыл кырынче очулдургаш, Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразынче болгаш Дээди судунче чорударын оларның ажы-төлү менден дилеп турар. Оларның дилээн күзелдиим-биле күүседир мен: актыг черге нугулдеткеш, шииттирген, боолаттырган кижилерниң херээ мээң сагыш-сеткилимни үргүлчү амыратпайн, дүвүредип чоруур.

Мен бодум Ак-Туруг чурттуг кижи мен. 30 чылдарның ортаа үезинде Чөөн-Хемчик кожуундан Ак-Турugga Ондар Бавык деп лама шөлүдүп келген чүве. Ооң акызы Ондар Дондук деп кижини тудуп хоругдааш, шииткен. А ол кижиниң херээ архивтерден амга чедир тывылбайн турар. Херекти тывары, Ондар Дондуктуң актыг азы актыг эвезин шын тодаргайлаарын ооң төрелдери ам-даа негевишаан. Бо херекти тодаргайлаарынга ажылчын бөлүктүң кежигүнү Николай Лудужапович Күнчүн дузалаар дээрзинге идегээр мен.

Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының мурнунга элээн нарын чаа айтырыг база тургустунуп келген: 1938 чылдың күзүнүнде Тывага эгелээн массалыг каржы репрессиялар үезинде «контрларга» чыпшыр көрдүрген чамдык кижилер тудуп хоругдаашкыннардан, хилинчектээшкиннерден корткаш, сагыш-сеткил талазы-биле ундараан түңнелинде амы-тынынга четтинген. А ол кижилер дугайында тодаргай материалдар архивтерде чок. Ындыг кижилерни канчаар көөрүл? Чижээ, ТАРН ТК-ның 1938 чылдың август 31-де эгелээн III пленумунга партияның Кызыл хоорkомунуң даргазы турган Сундуйның Чүрмит-Тажыга болгаш өскелерге-даа чыпшыр көрүп, чула байысааган, ажыы-биле «миниирин» негээн. А ол кижи удаваанда типография артында терекке астына берген. «Чоннуң дайзыны революстуг хоойлудан корткаш, моңнуп өлген» деп чарлап каан. Мен бодаарымга ындыг кижилерниң айтырыын республика комиссиязының хуралынга чугаалажып көөрү чүүлдүг болгу дег.

Бо болгаш өске-даа айтырыгларны чептүү-биле шиитпирлээринге ажылчын бөлүктүң кежигүннери деткимчени көргүзер бодап турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ТАҢДЫЖЫЛАРНЫ ДЕТКИП ТУР МЕН

Таңды районнуң төвү Бай-Хаак суурда районнуң төптүткен библиотека четкилериниң ажылдакчылары чоокта чаа «Төгерик столду» органзастап, амгы берге рынок үезинде канчаар ажылдап, чурттаарыл база масса чоннуң сеткил-сагыш культуразын моон соңгаар кандыг янзы сайзырадырының арга-хевирлериниң дугайында сүмележип, чугаалашканнар. Ол талазы-биле «Таңды-Уула» солуннуң корреспондентизи Семен Маадыр-Хөөевич Оюн бо чылдың июнь 1-де үнген № 22 «Эне сөзү» солунга кыска дыңнадыгны кылган.

Ында бижип турары-биле алырга, район төвүнүң библиотеказының килдис эргелекчизи Ульяна Хомушку «Тыва чечен чогаал фондузу-биле ажыл» деп илеткелин, «Тыва чогаал талазы-биле библиографтыг ажылдар дугайында» деп, төп библиотеканың номнар салбырының килдис эргелекчизи Раиса Санчайның беседазын болгаш Тыва Республиканың төп библиотеказының килдис эргелекчизи Любовь Монгушовна Чадамбаның «Библиотекаларже чонну хаара тудары — хүнүнүң чугула айтырыы» деп беседа чугаазын дыңнааннар.

Район библиотекаларында тыва чечен чогаалдың номнарын эвээш эвес барын демдеглээннер. А ынчалзажок, номчукчуларның тыва дылда чогаалдарны улуг-ла сонуургавайн турарын хараадал-биле демдеглээннер...

Ынчангаш тыва номчукчуларның сагыш-сеткилин оттуруп, оларны библиотекаларже хаара тудар сорулга-биле районга тыва литератураның үндезилекчилери С. А. Сарыг-оолдуң, О. К. Сагаан-оолдуң, С. Б. Пюрбюнуң төрүттүнгениниден бээр 80 чыл болур юбилейлерин калбаа-биле демдеглеп эрттирерин болгаш тыва чогаалга номчулга конференцияларны, диспуттарны, аас журналдарын, тыва чогаалчылар-биле ужуражылгаларны база «Тыва улустуң аас чогаалы», «Тыва черим», «Ылыктыг саннар» деп дыштаныыга кежээлерин организастаар болгаш чогаалчы Черлиг-оол Куулярның «Аялга» деп номунга номчулга конференцияларын эрттирери шиитпирлээннер. Ол улуг болгаш нарын ажылдарны херек кырында боттандырарда, «1993 чылды — тыва чечен чогаалдың чылы» кылдыр бүгү Таңды районунга дидими-биле чарлааннар...

Ында кандыг-даа багай чүве чок. Бодунуң районунга чүнү кылып чорудары оларның боттарының эргези. Биеэги ышкаш үстүнден чагырып, командылап турар чүве бар эвес... Ынчангаш бот дугайты таңдыжыларның ол эгелээшкинин тыва чечен чогаалдың төөгүзүнде бир-ле дугаар болуп турар чаа болгаш эки чүүл деп санап турар мен. Ынчангаш Таңды кадыннарының ол изиг күзелин бүгү талазы-биле деткиир деп саналдыг мен...

Таңдының кыстары үстүнде чугаалааным сорулгаларын херек кырында боттандырып кирипкеннери өөрүнчүг. Ооң чижээнге чоокта чаа Бай-Хаак суурнуң төп библиотеказында Тываның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Н. Ш. Куулар болгаш «Тываның аныяктары» солуннуң редактору А. О. Хертек-биле олар ужурашканнар. Улуг ажылдың эгези ол. Чүгле ол дугайында июнь 29-та үнген № 25 «Тываның аныяктарында» отчет эвес, а кыска дыңнадыг бар болганы хомудаачыг. Орта барып-барып Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы кижи чогаал дугайында улуг чугааны кылган болганда, ол дугайын республиканың бүгү чогаалчылары, тыва чечен чогаал башкылары, чогаалга хандыкшылдыг бүгү кижилер билген турар ужурлуг. Чүге дизе, чогаалчылар кажан чогаал дугайында чугаа кыла бээрге, кончуг дыңнаксаар болгаш сонуургаар улус. Моон соңгаар ындыг улуг ужуражылгалар ол чериниң корреспондентилерин, чогаалчыларын, дыл башкыларын орта калбаа-биле киириштирип, ону масса чоннуң кичээнгейинге чедирип, отчеттарны төп солуннарга чырыткая турары күзенчиг! «Экини — эдерер» деп, тываларның мерген сөзү бар. Ынчангаш өске кожууннарның ажыл-ишчи кижилери оон өөренип, үлегер ап, боттарының кожууннарынга ындыг эки ажылдарны кыла бээрлер дээрзинге база бүзүрээр херек. Таңды кожуунда тыва дылда чогаалдарны номчукчулар шоолуг-ла сонуургавайн турар болганда, улус чоң-биле ужуражып, чугаалажыры-биле Тываның алдар-сураглыг чогаалчылары К. К. Кудажы, С. С. Сүрүң-оол, О. О. Суваксит, Ю. Ш. Кюнзегеш, М. Б. Кенин-Лопсан, Василий Монгуш алышкылар... дээн чижектиг деңнэ талазы-биле аар, балдыры дыызыг чогаалчыларны ынаар чалаар болза эки. Оларның мерген болгаш күштүг сөстери кижилерниң сеткил-сагыжын ыяап-ла оттуруптар дээрзинге бүзүрээр мен. Бодуңуң үезинде бистер база үстүнде чогаалчыларны кожуунувусче чалап, ону узун болгаш доора дургаар эргип, кезип, улус чоң-биле оларны ужураштырттылаан бис. Чоп аажок сонуургаар болгаш ужуражылгалар чамдык черлерге дүнекиниң 1-2 шактарга сүт четкилей бээр чоржук. Ырда кирген сураглыг Бай-Тайгавыс дугайында эң-не хөй, өлүм билбес чүүлдерни бижээн чогаалчылар С. С. Сүрүң-оол биле К. К. Кудажы. Бай-Тайга оларны кажан-даа утпас...

А таңдыжылар база черле эки чүүлдерни кылып эгелээндир. Ол эки-дир. Экини кажан-даа эки дээр бис. Эки чүүлдү эдерер бис. Чүгле харын бо кадыг-дошкуун рынок үезинде оларга акша-төгерик талазы-биле чаңгыс чүгле Таңды кожууннуң культура килдизи эвес, республиканың Культура яамызы, Чогаалчылар эвилели база өске-даа албан, организация черлери дузалаары күзенчиг-дир.

Таңдыда чарлаттынган «Тыва чечен чогаал чылы» кижилерден деткимчени ап, чедиишкинниг-ле бодаразын.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ЧОГААЛЧЫЛАР, КАЙДА СИЛЕР?

Чогаалчы дээр чечен-мерген кижилериниң саны көвүдээн деп дыңнаан мен. Каш чылдар бурунгаар чогаалчылар чоң-биле сырый ажылдап, кедээ суурларга ужуражылгалар-даа эрттирер, конференцияларга олуржуп, боттарының чогаадыкчы планнарын чоңга чугаалап бээр турдулар. Ам чогаалчыларывыс көвей-даа болза, чоң-биле ужурашпас, көзүлбес апарганын эскерер-дир мен. Чогаалчылар чоң аразынче кирбеске чүү бүдер. Чогаалчы чогаалчы-ла болгай. Бо берге рынок үезинде малчыннарга, сигенчилерге, тараажыларга болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтерге барбаска хомуданчыг-дыр.

Дүъш үезинде Көк-Чыраада Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң сигенчилеринге чеде бердим. «Оюн оглу Кодур-оол турган болза чөптүг айтырыгларны деткиир, чырыдар кижи» — дээш, бежен хар ажа берген сарааг салыкчызы Марыш-оол Мартай-оол чугаалады: «Бистер, механизаторлар малчыннарга игенни кескеш, кыштагларынга сөөртүп бээр-дир бис, аржааннаар өйде сиген кезер, ол хиреде-ле хүндүвүс, шалыпывыс бичии, байыр чыскаалдаа көрбес-тир бис. Малчыннарга далган, тараа үлээн. Наадымын эрттирген, ол-бо аржааннарже, курорттарже чоруткан шаг-ла болуп турар. Бис чок болза мал канчап өзерил? — деп негелде кылгаш, чогаалчылар, журналистер ховуга келбестээн дээш, калган чогаалчы-журналист Оюн Кодур-оолду сактып, ол болган болза, сигенчилерге бо-ла кээр кижи. Айтырыг тургузуптар кижи-даа келбес деп думчуктай аарак хыйланды. Бөдүүн ажылчын кижиниң хөрек өйген айтырыын бижикчи хүлээлгем кылдыр бодааш бижидим. Шынап-ла, чогаалчылар келген болза Марыш-оолдуң айтырыын бир янзы бижип чырыдар боор оп.

Чогаалчылар — чолдуг улус. Үрдүнчек чогаалдарның үнези номчукчуга шоолуг-ла үне чок апарган. Чижээ, «Боттанган күзел», «Араттың сөзү», «Доңгала надык», «Партияга алдар» дээн чогаалдар амгы үеде шоолуг-ла ажык чок кылдыр үе бисти чаңчыктыра берген. Контрлар ажы-төлүнүң өөренир, ажылдаар, дыштаныр эрге чок чораанын бодап, сактып кээрге, чогаалчының чолдуг херээ амгы үеде амданныг тема-даа ышкаш. Чогаалчылар, кайда силер, чаа чүүлдеп бижип көрүнерем.

Кадыргы КЫРГЫС.
Улуг-Хемниң Хайыракан суур.

КАРА-ДУРУГ БААРЫНГА

Хостуг чол дээш,
Коргуш билбейн,
Кара-Дуруг бизеңинге,
Кара келгеш, тура дүшкен.
Кудуу көөрге,
Куйга чыырлыр,
Чүрек ейилээр—девүн чыдар,
Сүртенчиңинге серт-даа
дивээн.

Кара-Дуругдан
Халый бергеш,
Кыстың боду октаан даш
дег,
Кырлаң-кырлаң даштарга
кээп,

Чуура дүшкеш,
Чуртталгадан,
Ада-ие, ынак эштен,
Амызындан байырлашкан...
О-оо, Кыс-Халыыр!
Оран-чуртка

Кара-Дуруг деп адыңны
Канчап ынчан ышкыныптың?
Оолдуң, кыстың
Оттуг чүрээн,
Кады чурттаар салым-чолун
Каттыштырып каарың кай.
Чергелешкен
Шеттер, дыттар,
Агым шурап, девип чыдар
Арыг-кылаң Торгалыг сен,
Халаан кысты
Камгалап ап,
Амыдыраар аас-кежиин
Ава ышкаш солуурүң кай...
Хөөкүй кыстың
Хөөрүн кылып,
Дуруг ышкаш, бедик сурлуг
Тураскаалды мөңгежиткеш,
Адын маңаа
Алдын-биле
Алдаржыдып бижизе — деп
Арат-чонче кыйгы салыйн:
— О-оо, Кыс-Халыыр!
Оран-чуртка
Кара деп кыс дугайында
Кажан шагда тураскаал бол!
Бөлдүнген чоң
Бөргүн уштуп,
Күжүр кыстың нүүрү дээш,
Кулук базып, чоргаар
турзун...

Саая МАЙНАК.
Мөңгүн-Тайга.

ӨВҮР ЧЕРДЕ СЫГЫТ-ХӨӨМЕЙ

Тываның чоннуң эгээртинмес эртине байлактарының бирээзи сыгыт, хөөмей. Бистиң бурунгуларывыс сыгыт-хөөмей-биле көксү-хөрээн ажыдып, хей-аът кирип чорааннар. Алдан-маадыр өгбелер ачыр-дачыр демиселче база-ла сыгыт-хөөмейин, сыдым сыйдазын чалгын кылгаш, көдүрлүп үнгеннер. Бөгүн ол эртиневисти делегейниң хөй-хөй чурттары сонуургап, шиичилеп турарлар. Тыва сыгытчылар калагааты чурттарны кайгады каргыраалап чоруп турарлар. Дүүн чаа-ла Англиядан тускай чалалгага чораан, Валерий, Николай Кечил алышкылар ужуп чедип келдилер. Бөгүн өвүр черде онзагай байырлал «Геннадий Тумат чалап тур» деп сыгыт-хөөмей хүннери эртип тур. Тываның сураглыг хөөмейжизи Геннадий Туматты республикада танывас кижи ховар дизе хөөредиг эвес. Ооң концерттерин көрүп, парлалга, телевидение дамчыштыр нэмдар төөгүзүн билир бис. Геннадий Тумат хөй-хөй көрүлделерге киржип каапкан. Хөй-хөй чурттарны эргип каапкан, ховар дээн онзагай үнүг сыгытчы. «Геннадий Тумат чалап тур» — деп сыгытчыга тураскааткан көрүлде конкурсту Өвүр районнуң чурттакчы чону ийи хүн иштинде эрттиргеннер. Республиканың бүгү булуңнарындан дээре дээн сыгытчылар, хөөмейжилер, каргыраачылар маңаа чыылган. Тулган дээн мөгелер маңаа күжүн шенешкеннер.

Геннадий Туматтың чогаадыкчы отчёттуг кежээзинге кижи бажы кизирт, аът бажы козурт болду. Кежээни, шынап-ла, чогаадыкчы езу-биле эгелээн. Геннадий Тумат даштыыртан сыгыртып кээп, өг хевирлиг чараштыр дерип каан сценаже үнүп келирге, бүгү чоң бүт кырынга туруп, байыр чедирдилер. Адыш часкаашкыннары, ура, курай куттулуп турду. Сценада өгнүң кырынга сылдыстар чивеңнежип ойнап турдулар. Бир-ле тоолзуг, хуулгаазын Кежээни культура килдизиниң даргазы Светлана Адыгжы ажыткаш, чыылган чоңгаалчыларга байыр чедиргеш, баштайгы сөстү Өвүр район чагыргазының даргазы Болат-оол Шириевич Кууларга берди. Болат-оол Шириевич тыва сыгыт-хөөмейге, ооң нептередикчилеринге база Геннадий Туматка хамаарыштыр чылыг сөстерни чугаалаан. Ооң соон дарый сыгытчының ааны-биле кончуг чараш даңгыналар үнүп кээп, танцы-самын бараалгадып, театржыткан көргүзүглерни эгеледилер. Ону көрүп олура, Тывада бир сураглыг сыгытчының өвүр черден үнгениинге кижи чоргаарланып орар чорду. Кежээни районнуң культура ажылдакчылары чогаадыкчы, сагынгыр, тывынгыр, чараш кылдыр башкарып эрттиргеннер. Вилена Ооржак, Сайлык Монгуш болгаш өске-даа культура ажылдакчыларынга чоң мөгейип бараалгааннар. Черле ынчаш Өвүр районнуң культура ажылдакчыларының чоң мурнунга бараалгаткан улуг хемчээлдиг, республика чергелиг көрүлделерин чоң үнелээр чорду.

«Геннадий Тумат чалап тур» деп кежээге сес районнуң сыгытчылары, хөөмейжилери, «Тыва» ансамбль, «Күзел», «Хараача» театр бөлүктериниң артистери киришкени анаа бир чүве эвес болбайн аан. Тыва Республикавыстың сураглыг кижилеринден аңгыда бо байырлалга даштыкыдан келген төлээлер киржип, чоң мурнунга үнүп, тыва чоңга байыр чедирип турдулар. Моолдуң тыва уктуг улуг хамы Иргит байырлалга киржип, аймак-сөөк тыва чону-биле нарышээр чок хөөрежип чоруп турду. Улустуң парадокс дижири ышкаш, элдептиг чүве, бо көрүлдеге республиканың Культура яамызындан чаңгыс-даа төлээ кээп кириштпеди. Аштап-суксай бээриндeн корткан чүве болза, аъш-чем маңаа төктүп чыдар чүве чорду, арт-сындан корткан чүве болза, азарганчыг бичии оол Улуг-Хем унундан кээп сыгыртып-хөөмейлээш, сергени чүъктеп алгаш чанды, акша-төгериктен корткан чүве болза, аалчызын курут чаңдырыптар улус Өвүр чону эвес-ле болгай.

Элеп-тендии ээриик кижи-даа чок, бо удаада аалчыларын езулуг ээ езу-биле уткуп, үдеп кагды. Кино тырттырар, чурук тырттырар, үн бижидер даштыкы аалчыларывыска чудувусту көргүспээн-не боор бис. Харын аъш-чемниң дээжизин стадионга арбыны-биле салып турар чорду.

Хүн чартыында үргүлчүлээн сыгыт-хөөмейниң мөөрейин доостурга, жюри кежигүннери түңнелин үндүрдү. Геннадий Туматка Хөөмейниң начыны деп атты тыпсып, кожаңны баглады. Начын дээрге чүгле мөгеге хамаарышкан ат эвес дээш, чоң ынчаар-ла шиитпирлээни ол боор оң. Бо кижи бодаарга, «хөөмейниң тергиини» дээн болза утказыг болгу дег. Сураглыг сыгытчыларывыс, хөөмейжилеривис Ооржак Хунаштаар-оол, Санчы Кызыл-оол, Сат Манчакай, Кара-Сал Ак-оол оларның салгакчылары бар-дыр дээрзинге кыкн чоргаарланыр чорду.

Хөөмейниң алды аңгы хевирлерин доозазын күүсеткеш, 1-ги шаңналды Өвүр оглу Герман Куулар алгаш, шаңнал аъдын чедип алгаш чорүй барды. 2-ги черни база-ла, дүүн чаа Англиядан ужуп келген Валерий Кечил алгаш, буганы бурундуктап алгаш чана берди. «Тыва» ансамбльдиң оглу Евгений Оюн сергени шелип алды. Чаа-Хөлден келген чаш оол Шолбан Шактаржап база сергени чавыдактатты. Барыын районда Леонид Ооржак, Чөөн районда Сымчаан Ооржак, Чаа-Хөлден Билчима Конгар кончуг семис хойларның хокпаларындан сегирип алдылар.

Николай ООРЖАК.
Өвүрнүң Хандагайты суур.

КИЖИНИҢ ЭКИЗИ...

Июль 17-де эртенгиниң бир дугаар самолёду-биле Москваже бар чыткан аныяк өг-бүле болгу дег, тыва дупмалардан (эмчи улус хире болган) киреринин шылгалдаларын дужаап, Красноярскиде турар уруумче дуза кылдыр немелде өөредилге номнары чорудупкан мен. Кажан уруум институдунче кирип алгаш чедип келгенде билдингени болза, мурнунда чоруткаңым сагындырыг телеграмманы уруум албаан, ынчангаш 17-де бирги рейсти уткуп-даа барбаан болган.

Ырак-узак орук бар чыдар улус, аартык кылдыр, ол-ла номнарны каяа сөөртүп чоруур боор. Красноярскиниң аэропортунда каапканнар боор деп чугаалажып каан бис.

Номнар чидиргенивис дугайын хоорай библиотеказынга дыңнадып, бүрүүм миннип баар деп турумда, июль 31-де мындаагы дуңмалар ол-ла номнарывысты, конспектилерни бүрүнү-биле бажыңга мен чогумда эккеп берген болду. Күжүр дуңмалар! Далаш үеде таварышкаш силерниң адыңар, адресиңер-даа айтырып албаанымга хомудап, узун орук чораан силерге артык шүүдел катканым дээш бурууму миннип, номнарны эккеп бергениңер дээш өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илередип олур мен. Амыдырал-чуртталгаңарга, ажыл-ижиңерге бүгү-ле экини күзедим, сагыш човаачал, биче сеткилдиг дуңмалар! «Кидистиң экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүнде» деп өгбе чонувустуң үлегер домааның дириг чижек-херечизин силер төлептиг-биле бадыткадыңар. Кижи бүрүзү силер ышкаш эки бүдүштүг болур чүве болза, бот-боттарывыска дыка-ла хүндүткелдиг, бүзүрелдиг болур ийик бис.

Бавуу ХОВАЛЫГ.
Башкы.
Кызыл хоорай.

Тыва Республика Хүнүнге тураскааткан байырлыг хемчеглерниң

ПРОГРАММАЗЫ

Август 13-те

Тыва Республика Хүнүнүн байырлыг ажыдыышкыны болгаш уран чүүл мастерлериниң концерти 18 шакта. Хөгжүм-шии театрынга.

Шыдыраа маргылдаазы 16-20 шактарда. Спорткомплекске.

Бот-тывынгыр уран чүүл бөлүктериниң көргүзүү, массалыг селгүүстээшкин 20-22 шактарда. Театр шөлүнге.

Тыва национал чанчылдар ёзугаар ча аларының маргылдаазы 16 шакта. Тываның 5 чыл ою аттыг стадионга.

Төп театр шөлүнге янзы-бүрү оттар чайнаан хөглел (фейерверк) 21 шакта.

Август 14-те

Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныарының, көдээ ажыл-агый продукцияларын делгеп садар ярмарка 8 шакта. Октябрьская кудумчузунга, хоорай рынокунга.

С. К.-Х. Токаның тураскаалының чанында шөлге уран чүүл көргүзүглери 9 шакта. Октябрьская кудумчузунга.

Узун дистанцияга аът чарыжы 10 шакта. Чедер — Кызыл оруунга.

Аът спортунуң маргылдаазының ажыдыышкыны 14 шак 30 минутада. Аът чарыштырар черге.

Эң дээре аъттарның болгаш аът мунукчуларының көрүлдези 15-16 шактарда. Ипподромга.

Садыг хандырылгазы 10-17 шактарда. Чедер — Кызыл оруунга, ипподромга.

Республиканың районнарындан келген бот-тывынгыр уран чүүл киржикчилериниң концерти 10-17 шактарда Чедер — Кызыл оруунга, ипподромга.

1600 метрге 3 хар чедир назылыг аъттарны чарыштырары 15-17 шактарда. Ипподромга.

1600 метрге челер аъттарның чарыжы 15-17 шактарда. Ипподромга.

3200 метрге аът чарыжы —«— —«—
3200 метрге эзерлиг челер аъттарның чарыжы —«— —«—
Эзерлиг чыраалаар аъттарның чарыжы —«— —«—
Кошкан үш орус аъттарны чарыштырары —«— —«—

Аът спортунуң маргылдаазының тиилекчилеринге шаңналдар тывсыры 16-17 шактарда. Ипподромга.

Самбо хүрешке Тыва-Японияның аразында эштүүзүнүң ужуражылгазы 18 шакта. «Хүреш» стадионга.

Август 15-те

«Марафон-93»-түң эгелээри 10 шакта. «Хүреш» стадионга.

128 мөгениң тыва национал хүреш маргылдаазының ажыдыышкыны 10 шакта. «Хүреш» стадионга.

Театржыткан көргүзүг 10-14 шактарда. «Хүреш» стадионга.

Шаңналдарны болгаш суй-белектерни тывсыры 11-14 шактарда. «Хүреш» стадионга.

Тыва Республика Хүнүнүң хагдыныышкыны «Хүреш» стадионга.

КАЖАН-НА ИЙИК...

Хөнүкпээним ынакшылга
шынчым ол бе,
Хөй-ле бодал дүвүреткеш
канчаары ол?
Алызында сеңээ дужаар
күзелимниң
Ам-даа өшпээн хөрлээзинин
билир сен бе?
Күзүн көшкен аалың
чурттуң сеткилимден
Хүннер, дүннер солушса-даа
көрүп чор мен.
Аныямдан кенен, пөрүк
чаңым-биле
Аймааралдыг дүвүрелде
чурттап чор мен.
Бүдүү сени сураглаан мен,
чүү-даа үнмээн.
Бүле-чолдуг чурттап чоруур
кижи-дир сен.
Канчап билир ынакшылым
эрги кеми,
Кажан-на ийик, сенче шилчип
ыстадыр боор.

Ончат-оол МОНГУШ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ынак ачавыс **Бүрбеш-оол Кужаевич ООРЖАК** Тываның баштайгы аар үлетпүрү болур «Тыва дагдугу» комбинат тургустунары-билек-ле, хып дээн аныяк үезинде анаа ажылдап эгелээн. Ол ам бо чылдың августуң 22-де таптыг-ла аллан харлаар. Ооң профессиязы ховар дээн — өрүмнекчи. Ол даг-дүгү казар рудникте ажылдап турар.

Ол бистиң аавыс-биле кады хөй уругларын — беш кижини өстүрүп, өөредип каан. Бистер ада-иевистиң буянныг-чаагай ачы-дузазы дээш оларга сагыш-сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис.

Ынак ачавыстың аллан харлаан юбилейинде аваа онза улуг өөрүп четтиринишкинни илеретпишаан, анаа аас-кежиин, кан дег кадыкшылды күзеп турар бис.

Ол ышкаш чогаалчы Черлиг-оол Чашкынмаевичиниң бистиң ачавыска тураскаадып бижээн шүлүүн маңаа киирери артык эвес боор деп бодаар-дыр бис:

Чериң байлаан сиртиледир тевсип турар.
Честем кижи күжүр Бүрбеш кырыываан-дыр.
Оон мөге сиирленчек холу салбаан,
Оттуг өрүм дирилээрин сактып ор мен.
Бергелерни дадай диваан мээң честем.
Бүрильщиктеп үжен чылдың нүүрүн көрдү.
Муң-муң кижи хайнып турар хоорайда,
Мурнакчылар аразында чоргаар эр-дир!

Хүндүткел-биле уругларының авазы болгаш уруглары: Надя, Наташа, Долаана, оолдары — Шолбан, Мерген, күдээлери — Слава, Сергей, уругларының уруглары — Буян, Славик, Чиңгис, Ай-Хаак.

◆ ◆ ◆

Кызылдың № 2 школазын доозкаш, Алдан-Маадырның «Самбажык» колхозтуң хову ажылынга, Алдан-Маадыр чеди чыл школазынга башкылап ажылдап тургаш, оон Кызылда Курувениң башкы институдун доозкаш, Бора-Тайга, Хорум-Даг ортумак школаларга директорлап, Алдан-Маадыр, Чыргакы, Хөндергей аттыг совхозтарның директорунга, «Сүт-Хөл», «Чыраа-Бажы» совхозтарның партия комитеттериниң база СЭКП-ниң Чөөн-Хемчик райкомунуң секретарынга болгаш улус депутаттарының Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнар Советтериниң даргазынга дээш, ниитизи-биле 40 ажыг чылдың дургузунда ажылдап келген хүндүлүг дуңмавыс, адавыс **Токпак-оол Шодук-оолович САРЫГЛАРНЫҢ** 1993 чылдың август 20-де 60 харлаарының бүдүүзүнде кан дег кадыкшылды күзевишаан, чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, мөгейип тур бис

Акызы Серин-оол Шодук-оолович, угбазы — Дадар Шодук-ооловна, уругларының авазы — Бора Бойбуевна, оолдары — Юрий, Роман, Ян, Юлиан, кыстары — Урана, Айыраана, Роза, Ая, Айдана, Айлана, Роланда, күдээзи — Вячеслав Баан-оолович, кеннээттери — Чечек, Долаана, Аяна.

◆ ◆ ◆

Хааржактың сенчизи дег, калбак баткан Хандагайтыда чурттап, ажылдап турар **Вера Кыргысовна ДАНЗЫ** төрүттүнген хүнүнден бээр дагаа чылында таптыг-ла 40 харлаар. Ол бүгү назынында культура албан черлеринге саңхөө ажылдакчызы боол, бухгалтерлеп ажылдааш, кижилерниң хүндүткелин чедип ап, ол үениң иштинде беш уругну өстүрүп каан, төлептиг не боол турар.

Кыргыстарның кыстары кырыыр эвес, ынчангаш каң дег кадыкшылды, аас-кежиин алгап-йөрээп, бүгү-ле бүдүп болур чаагай чүүлдерни ачылыг Богдадан авыралдап чалбардывыс.

Кажан-кезээ катки-хөглүг, кадык-демниг, оюн оя чурттаар, күзелдиг бис, Вера Кыргысовна!

Өөнүң иштиг, уруглары болгаш бүгү төрүл-төрелдери.

Чарлалдар бюрозу

БАШ БУРУНГААР КЕРЭЭНИ ЧАРЫҢАР

Хөмүр-даш казар «Каа-Хем» разрез Тыва Республиканың бүгү албан организациялары-биле 1994 чылда алыр хөмүр-даш талазы-биле керээлерни 1993 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш, чарарын баш удур дыңнадып тур.

Оттулар чүүл-биле 1994 чылда идегелдиг хандыртыңар дизе, ол дугайында керээни баш удур чарып алыңар!

● ● ●

Бо чылдың август 6-да Кызылдың Первомайская кудумчузунуң № 17 бажыңның чанынга ак өңнүг хуу «Жигули» (011) машинадан дүшкеш, ол машинага көк сетка иштинге ийи хап фурнитураны уттуп каапкан-дыр бис. Ынчангаш «Жигулиниң» ээзин ол сетканы даразында адреске эккеп бээрин дилевис.

Адревис: Кызыл хоорай, Первомайская кудумчузу, бажың 17.

● ● ●

Кызыл хоорайда «Мөңгүлек» гостиницаның чанында хуужуттунган 2 өрээлдиг квартираны садып тур бис.

Долгаар телефон: 3-33-82.

● ● ●

Тыва Республиканың Федеративтиг почта харылзаазының эргелелиниң организациязы УАЗ-3303 автомобильдиң баазазынга кылдынган «ВАХТА» дээр чап-чаа автомашиналарны садып турарын республиканың совхозтарының директорларынга болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга дыңнадып тур.

Долгаар телефон № 3-47-71.

КИНО

АВГУСТ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кара дептерлиг-2» 9.30, 11.30, 13.30 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Тамчыктыг шак» 10.00, 12.00, 14.00 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ядыылар өңнүү» 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «№ 26 мультфильмнер чыындызы» 9.00 шакта; «Дииңмирээшкин» 10.20, 12.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30, шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысаалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-дел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; очулга— 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрукчулер—2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чериниге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа чыынзыглары дээш авторлар боттары харысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы 19.420. Индекс 54240. Чагыг № 150.